

СТАРОЛАСПА

Тельманівський р-н

Донецька обл.

ХАЛАЙДЖІ Дмитро Миколайович. Аших Гаріб. П'єса. Зошит, 22 х 33,5 см, 32 арк., закінчений 18 березня 1922 р. Нам рукопис дістався 1977 р. від Антона Дмитровича БИЧХИДЖІ.

БАЄНКО Федора Григорівна, 1930 р.н., БК

БАЄНКО Лисавета Филимонівна, 1905 р.н., БК

БАЄНКО Меланія Пантеліївна, 1917 р. н.

БАЛАБАН Катерина Федорівна, 1914 р.н.

БАЛКА Костянтин Степанович, 1911 р. н.

БИЧХИДЖІ Антон Дмитрович, 1913 р. н.

БИЧХИДЖІ Дмитро Антонович, 1951 р.н.

БОРИСЕНКО Надія Юріївна, 1941 р. н.

ГОРОДОВЕНКО Марія Іванівна, 1902 р. н.

ДУШКА Любов Іванівна, 1901 р.н.

ЕКЗАРХОВА Катерина Дорофіївна, 1910 р. н.

ЄВРЕЙМОВА Марія Павлівна, 1924 р. н., НЛ

КАРАМАЛІ Меланія Федорівна, 1910 р.н., БК

КАРАМАЛІ Микола Феоктистович, 1905 р.н., БК

КАРАМАЛІ Петро Феоктистович, 1909 р. н., НЛ

КОСЕ Віра Степанівна, 1903 р. н.

МУРАТ Пелагея Іллівна, 1892 р. н.

ПАПАЯНІ Віра Іванівна, 1911 р. н.

СЕФЕРОВА Меланія Зіновіївна, 1912 р. н., НЛ

ТАМАЗА Григорій Ілліч, 1901 р.н., БК

ТОХТАМИШ Єлизавета Семенівна, 1909 р. н.

ХАВАЛДЖІ Іван Семенович, 1898 р. н.

ХАЙТУЛ Єлизавета Степанівна, 1914 р. н.

ХАРАМАН Андрій Кирилович, 1900 р. н.

Адэтлер

М.І.Городовенко

МЫНДА Ай Йөрү панайырыс веэр эдлер. Бүйүк панайыр эди. Дögүштэн öгне вар эди.

А шинжік Карана верийлер, Гүржийе дэ. Базартэси сайылый оса Петро-Павло, базар күнү о, аман верийлер панайыры. Хош та, күреш тэ. Хошу оор эди. Карандан да, Гүржүдэн дэ, Каракуптан да, Улахылдан да т'елийлер. Абу атларнен т'итиilor хоша. Т'итиilor четэ, сыраланыйлар атлылар да чапушуильяр т'ейилер. Т'им öгне т'елий, она да бир хойун.

А ондан сора күрешчилер эди. Сүфтэт'ине хойун верийлер, эт'инжийе ахча верийлер. Ўч жан йенсе, бир хойун алажа. Öбүрү дэ йене, ўч жан йенсе... Йибермейлер дöрт жан. О хадар болдуруй. Ўч жан йенежек. А бир т'еретин нестэтмесе... йенмесе, аман да чыхай.

Алх ичий эбет боза. Öгне мында, эбет, яапар эдлер чапчахларнен боза. Какороздан, тарыдан... Тарыдан татлы олуй штэ. Тары уну, боңдай уну, какороз чекийлер. Собаа пиширийлер öкмек. Майалы. Сора ону сувутуильяр тэкаран, сора чапчага доғрайильяр, слатыйльяр, туруй. Ўч күн ўм тутайильяр öле. Сора сүзийлер. Тэ хойайлар чапчахлара. Олар да олуй боза. Баллар да ичийлер, хартлар да. Шарошланмай, ич тэ. Бийаз пший. Ады боза.

Арту — öкмек яапайильяр. Томалах. Сүтне йымырта, арту сүтне йымырта. Жыбылыльяр бир йердэ харлар. Нередэ дэ оса. Яапайильяр арту. Алыйльяр, чыхайлар четэ, гыдырлатыйльяр. Белесне түшсе, тöпөз йымыртасы олан да йана түшсе — берет'ет олуй. А абелесне түшсе, хапахланып түшсе — о да серийек түшер эди — хытлых. Биз дэ вардых онда, отуу эдик, орада ашар хайтыр эдик.

Орах та йапар эдик ёкмектэн. Амурдан йапар эдик орах та беле. Орах, сапунен. О да ёкмек. Кötтүр эдик йымырта, хырар эдик онда, отуур эдик, орахнен т'есер эдик ёкмек, ашар эдик, хайтыр эдик түркүнен эве. Ашадых тойдух — хайтыых. Хартлар да, балалар да, йашлар да. Эбжии дэ ваар эди.

Барыамных йымырта бойатыр эдик, т'исеэ ваар охутур т'еэр эдик. Т'исеэ ваар охутур эдик йымырта, паска, т'еэтир эдик, барыам йапар эдик хоранданен.

Псатир дэ йапар эдик, амурдан. Эр бир дэ, эбжии дэ. Эбжии дэ йапай, эбжии эвдэ йапай, оонсуз олмаз эдлер. Тахымжыны да йапар эди барыамных. Шинди йапайлар. Майалы амурдан. Суван амурдан йапмай псатир. Майанен басайсы. Хабарийлар.

Йылбашлыкта бир күн баллар йүүр эдлер сабаннен: "Сабан т'ельди, берет'ет т'ельди! Сабан т'ельди, берет'ет т'ельди! Сабан т'ельди, берет'ет т'ельди! Халач-халаач!" Халачлар алыр эдик, т'ечирир эдик сабаннара. Сабанчыхлары оор эди балларын, т'иир эдлер эр бир эве, ваар эдлер, охур эдлер. Веэр эдлер. Халач олмаса, ший-ший веэр эдлер.

Айазмалых папаз алхнен т'иседэн чыхай буза. Ставроз йапайлар, буз стне. Тэшийлер бузу, чыхарийлар беле. Клевкларнен, балталарнен йапайлар ставроз буз стне беле. Сорачых чыхарийлар олары. Папаз да т'елий буз стне, ставрозун далдырий сучеэ: "Во Ердани крещаю тебя, господи!" — айазма суйу йапай. Эбжии йене дэ варий. Алыйых айазма суйу. Папаз да ставрознен нестэтий... тахымжымызы да суварий. Алх шишечклернен айазма суйу алый. Ичийси — саалығын олажах. Асталанмайжан. Шишейе хойайсы, эве дэ т'етрийси, сахлайсы долапчеэ. О туруй. Сасымай. Чохрахлара котүрүп тёкийси. Йылындан бирина даа алыйсы. Саалых чүн. Ичежен сув — саалығын олажах, асталанмайжан. Асталансан да, оонсуз олмай. Дүнья бүйүк. Ама баллары буз сүтне фетиз этмийлер, т'исейе фетиз этийлер.

Бир-эт'и лаф

Л.С.Хайтул

ГҮРЖҮЙЕ Т'ИТКЕНДЭ сол йанна бир йер вар эди — Гүржү тарама. О Гүржү тарамаа отурғанда айахташлыых этэр эдик Олянен, Симанен, Борянен, Ксенянен, Юранен. Тоғайлыға сачар эдик патылжан, капуста, хыйар, бибер. Бах-

ча да вар эди. Ама шини о бахча йох. Халыр эди бахчасы, йахар да йох эди йиссаннарын, т'ескенпер дреклери дэ йахар йапханнар.

Сачханымызы суварыр эдик. Т'имердэ айахташларнен, т'имердэ тахым йендине суварий эди. Безмек тэ олур эди — баллар эбет. Сыра-сыра сувармаз эдим мен: дэ онда чапар эдим, дэ онда чапар эдим, но суварып битиир эдим. Суварып битиргендэн сора да энди жыйилир эдик ахшамных ойнямаа, бахчалыға. Тахымызын алмасы, армуту йох эди. Бизим бахчаа дрек йох эди. Ксеняларын да йох эди. Лёняларын да йох эди. Тэк вар эди Сималарына. Боряларын армутлары чох олур эди, балабан диреклери. Абу йанна оон т'иби бир дирек вар эди. Былтыр көрд'ендирсин — балабан дирек. Ону т'ести шини. Бийыл т'ести. Пек бүйүк эди, абелे халын эди о диреклер. Тэк тэмиз дэ армутлары. Пукана да хайль олмаз эди, биз хопарып ашамаа алса. Бүйүк армут, т'ертме дöйль. Беклер эдик, түшсе армуту, алжаах, ашажаах. Йеримизе дэ чох эбет обалашыр эдик. Дрек сне минмейе пукана хайль олмаз эди. Биз дэ хорхар эдик минмейе. Т'имердэ Боря хахар эди дирек. Йа т'и биз ойняганда йаннышлыхне дэгген будага тэ тökür эди армутлары, биз дэ алыр эдик, ашар эдик. Будахлары алчах эди. Жыйма чаре вар. Ич т'имердэ айахташларынен мен хавгетмээ олмаз эдим. Лёнян ағасы ахылсыз эди бираз. Бильмейим, биз не зарар эттик ми она, этмедин ми, илиштирдик им, дэ бизи хувуп т'етирди чах кёие, Йангыз обаа. Океси чыхты да бизи т'етирди чах Йангыз обаажез, кёй йағасна, онда. Да сора хайтты. Биз дэ оон ардына хайттых.

Меэм бабам йох эди. Меэм бабам дöгүше öльген. Мен бабамы бильмейим. Нинем вар эди. Мени бүйүк бабам бахар эди, пек север эди. Бүйүк бабам öстүрдү. Мен дэ ону пек север эдим. Нинем мени стэмез эт'ен т'имердэ, т'иттим дэ бүйүк бабама. Папу дийлер эбет. Мен дэ ону баба дэр эдим. Бүйүк баба дэмез эдим.

О күннери абелे хурғахлыых эди, йене дэ йанын олду күнбатыдан. Биз отуур эдик күнбатыя, Лёняларда күнбатыя отуур эдлер. Бүйүк бабам алды казанокнен су, чыхарды кольменини, сондурдү атеш, йанғыны кольмекнен, суйга батрып кольменини. Ондан сора йеже йене дэ туташты. Мен дэ ағлайым... Папу сондүрген эди йанғыны. Ағлайым: "Баба, баба! Йанажаым! Напажаым мен?" — дийим. Йеже тутушкан йене дэ. Энди йеже сондүрмээ вармадых биз. Дэ т'ечти, күндогуша т'ечти. Сабажез о йанды, ѿз башна сондү.

Бизим т'елинимиз... бильмейим штэ, баба йандан дайы мы олуй, йохсам эмже ми олуй. Дайы, о анам йандан эт'ен. Эмжеэм харысы хазах эбет.

Т'ельди йенд'ем бахчаа азар патылжан, капуста, бибер-мибер алмаа, ашамаа. Онда отрой. Бир зыппозоп хазан, онда картопля. Бу дий маа: "Аш пиширежек эдим, пиширийим, напай?" – "Не саа? Не энди?" Хазахчас айтый о: "Ал т'етир маа макитрайы". Т'ирдим мен айата, хыдырыйым мен бу макитрайы, тапмайым. Чыхтым: "Йенд'е, – дийим, – йохтур онда макитра". Макитралар онда нас ший олған? Мен урум хызы эбет, о хазах, лафыжаз айтый. Бир даа т'ирди айата, алды: "Ма", – көрсттү бардағы, күлий эбет меэм бильмеэнми.

Вар эди абелे ташлых, ылтравух ташчыхлар, абеле байаз иа т'и сырлы, т'имерси абеле кёк түстэ, чалғылжа абеле дэ чахмахлары вар эдилер. Хав та йапар эдлер хамуштан. Хамуш ёзене ёсий. Башлары памухлу дэ. Күнайлян сапундан шильтэй япар эдлер дэ. Чахмахнен йахар эдлер о вахты. Сирник тахымна олмаз эди о вахты. Атэш кёмер эдик: дымжя тэзек хойайсы атэшчеэ – атэш халый. Энди питрийси пиширмеени, алайсы дымжя тэзек, хойайсы атэш сүтне, о эм хуруй, эм түтүнүй, не йанай, не соний дээн т'иби, йаваш-йаваш хуруп-хуруп т'итий о, атэш тэ тутар эди, авеле.

Öгнене вар эди

А.К.Хараман

МЕН ПАПУМНЕН отурганда беш йашна эдим. Сора бабамны алдылар дöгүшэ. Хайтты. Баба чох ший сölөлтер эди бизе. Наз ишлемеэ т'ерек, олары сölөлтер эди. Ондан сорап... араба яекмеэ, адама душманых этмемеэ.

Мен ёгрендим, азжых. Биз ёгренамадых чох: баба фарип эди. Меэм аяахташларым Бешеве ёгренди, ўч йыл, башлавуч сколяя. А мен варамадым. Папу зенд'ин эт'ен. Ўч ага-хардаш бир йере отуур эди, бир талай бала эдик биз, бир эвдэ отурур эдик. Бүйүгү баш эт'ен. Бири дэ чобанных этэр эди... этэр эт'ен: олары мен бильмедиим, папу сölөлтер эди. Бабам да ташыр эт'ен ташув. Т'ираҗи дöгүль, арман. Басмаа зарелерини ташып басар эт'еннер. Биз о вахты кичик, кичкене эдик, белебеле балажыхлар эдик.

Мен йирми алты сенедэ эвлендим. О вахтынен дэ жить этийик. Бу эв йендим йалтым. Баба йалты. Т'ерпичтэн йапты. Сора мен ону йендим сладым. Тэлеси т'ирамит, татарка. Тула йох, йохтур. Биз олары йапханда топрах тапылмаз эди. Йох эди даа ёле. Ағач йох эди даа. Т'ерпич. Мен чыхараи йандан да он сантиметыр сладым. Абу колхозлар олған сора... Эв дэ колхоз олғанда йаптым

мен. Соба вар эди. Урум собасы вар эди. Бир алты-иеди ёкмек алыр эди. Ожак та вар эди. Ожак – түтүн чыхай, ондан түтүн чыхай. Пек ёгне бизэ дэ йене беле эт'ен, а онда, хазахлара, Российаа ожак йох эт'ен. А бизе вар эт'ен. Шини тэким дэ жойайлар собаларын, дэвирдлер дэ. Крыватлар аллар. Шини софа да йох. Онда софа вар эди.

Сабаннар вар эди. Ағач сабаннар вар эт'ен, дэммир дэ. Сүрэн йердэ дэмирдэн эт'ен.

Пек ёгне эльнен сачар эт'еннер тэж, атар эт'еннер. Электэн элейим боғдайы. Асай, хойай чувалларче, асай бойунна, сохай, алый, атай беле, чувалдан, т'итий азжых та, йене атай. Дэ олур эт'ен о вахты, зарелер олур эт'ен.

Огне эльнен чалар эт'еннер, орахнен орар эт'еннер. Чалғынен чалар эт'еннер. А сора башланнар энди косарканен алмаа, не вахты косаркалар чыхты.

Мен ишледим чох. Мен хырх дöрт йыл йаздым. Мен ёле шийе хулах асамадым – масала. Т'ийат, ойнамах та, ичмек – маа йох эди. Мен хырх йыл бухгалтером ишледим, хырх йыл абуна, абрада. Меэм айтаннарым, о т'ечмеди. Айтамайым, хардашым, ёле шийлер мен. Бильмейим мен. Напайым йалан сölөэк? Абу Камарали олған оса, о йапар эди. Олан, Камарали т'еген оса, мен она сölетир эдим о түркүйү. Эв-эв жийлишип йырлап та сölий о. Ёле, урумжазна йырлай. Ёле гүзель йырлай. Не вахт олар, бизим урумнух чыхайлар нестэдэн – Хырымдан, нас селамнашыйлар, дэ о түркүйү йырлай бу Камарали. О вар. Ону тэкиминен йырлады. Абу скаме сне отурдух та. Азжых шарош эди, йырлады... Штэ мында бир харт вар эди – дохсан эт'и йашна мы, дохсан ўч йашна мы ёльдү. Штэ о харт чобанных эткен доғған бери. Штэ о чох шийлер билир эди. Ама энди штэ о ёльдү. Жамбаз адам эди о. Эм беле аннаан адам эди. О чох түркүлер дэ йырлар эди. Нас селамнашханнар онда, не түрлүй йола ёльген алх, ёлер эт'ен, мараз тапхан олары. Ёльгенир йола. О йырлар эди. Түркүче вар эди олар. Ама эбет о, мен даа шин сексен йашна, о энди дохсан алты йашна олажах эди. Менден чох бүйүк эди о адам.

Анам ёльдү, о ёльдү. Шин биз харт олдух энди. Биз дэ ёлжеэек. Бөгүндэн йарын, йарындан ёбүр күне. Мен харт олдум, мен энди дэ шаад олмадым бирне, ишитсем дэ – сölөшийлер, тэpelеший – билямайым, айтамам мен.

Бизим балалар? Ўч тэнеси Донецке, бир дэнеси Днепропетровске. Шлийлер. Торуннар вар. Бизе т'ейежеклер күннери – вадэлери т'итий.

Нас йапылый бу т'ийиз? Йёнүй хайдырыйляр. Гүзельжине. Сора сүтне дэ пиший хойайлар су. Түптэн парус хойайлар. Сүтүндэ парус хойайлар. Чаршаф абел, бийаз чаршафлар. Хойайлар, сора буруп-буруп увалай, увалай-увалай — олар йапушлый. Йапушлуй. Ондан сора, не хадар увалайсын эльлеринен, о хадар о йыглый. Абел штэ. Бу ёстн. Түптэн бу нестэ, ший. Оргада ѹн. Сүтнен бир парча да хойайсын, о су пүскүрүйсү оларын сүтне, йёнүн сүтне, сора ортада абел нестэтиси, башлайсы абел нестэтмэ... буруп-буруп увалайсы, олар йапуший, йапущий халый да, йухарый, хатланый. Ёле ший. Беле, пармахтан, пармах т'иби о халын олуй. О бу харер хойайсы, о йухарый. Йастыхлар да ѹндэн.

Курк. Хойун сойайсын, тузлайсын тэрийи, ондан я туруй бир хач күн тузлу, топлу. Абел гүзель топлайсын, бағлайсын бир йипчикнен, туруй ўч күн. Ондан сора т'ейи нестэлор... жамбаз-а, вар ѿле адамнар, сеплийлер ону, кваса хойайлар... Вар ѿле туз т'иби топачлы, ѿле нестэ. Ону хойайлар. О бийазы тутай. А вар, чепектэн йапайляр, чавдар ундан йапайляр квасы. Ону сеплийлер ѿле. Сора хырайляр гүзель чалғынен, ѿле, чалғы т'иби, йани-йани, хыргавучнен. Ондан сора, хырган сон түверийлер дэ борлайлар. Ону да питрий. Ондан сора хатай хойай. А вар — дубить этийлер, дупчеэ батрийлер. Ону да йинелетийлер дэ дуба батрийлер. О синий ондаче, алый... О курклар хави. Олар йағмурдан хорхмайляр. Йён ичери йандан халый. Чыхары йанна да халан йапайляр, ѿле дэ йапайляр курк. Гүзель, хывырчых олса... олары көрдүк. Ёле ший йапханнары көрдүк. Халпахлары да хозу тэрисиндэн йапайляр. Хозу атайляр хойун да, хозлар хойун да... Ёгне хой пек чох эт'ен йиссаннара. О каракуль хозлай мы, ону беш күн тутай, сора сойайляр. О тэрижии тузлайляр йене, ондан сора ону тутай алыйляр, йёнү чыхмаса, дағытыйляр, хурутуйляр, экши хатыхнен слатыйляр. Сүттэн йапылый о... О йухажых эбет: о нестэтсе — аман... Хырай алыйсын абел, ону да борлайсын, олий тэмиз. Тит'ииси халпах. Ичери йандан бийазы халый, чыхары йанна да хывырчыхлары халыйляр йене. Дупчеэ хойса, олар хави олуй, чохтан чох тутар о. Бу сланса, хуруй. Бу йағмурдан хорхай. Борнен йапланы йағмурдан хорхай. А олар сланыйляр, ондан сора, хуруған сора йене дэ йымшах туруйляр — дубнен. Олары билийим, ѿле йапайляр.

Чарых та йапайляр тэридэн. Траш этийсин тэрий, гүзельжине. Чочха тэри, тувар тэриси. Ондан сора кичийсин олары. Сарых та тохуйляр, йене йёнүндэн йиплик ишлийлер беле, тохуйляр. Олары да сыжах сне басайсы, олары да абел хойайсын онда, түбүне нестэ... ѿле чалы... Гёгем

чал(ы)лары олуй чөле. Олары абел эт'и ағач хойайлар узун. Тэшийлер олары да, онда йиберийлер... О чалы, бирий түптэн алый, бирий дэ тэпэдэн алый абел, ѿрий ону. Щрий дэ — хап ичи олуй о. Абу хапу хадар. Ону да хойайсы онун да ѹсне, о тэри, сарылый, сарғы йене. Ону башлайсы абел уваламаа. Увалайсын — о халыннаный. Йённери чыхай мы, халыннаный да, сыжах тутай айын. Аннадын? Ёле ишлере йетиштим мен. Ёле шийлери этэр эдлер. Чарбаву — олары мында тэшийсин абулары, абел курғомда, чечирийси тасма... гүзель траш этийсин о йённери, чечирийсин абел аяғына, дэ чекейисин абу тасмалары, алар сыхылый, ондан сора т'ийийси. О пек гүзель ший. Она чамур йапушмай, чарыға. Йох, чарыға чамыр йапушмай. Айаа аяаххабунен т'ийсен, аяахларын беле-беле олуй, ѹрамайсын. А она чамур йапушмай. Он чүн дэ бизим урумнух, бырада кёчен алхымыз чарығынен т'ийинир эдлер, ондаче сабана, сабан сүргендэ, йағмур йағай да, она чамур йапушмай. Дэ о чарыхче дэ тобан хойай да, т'ийий, түбүне. Аяахлары ўшүй. А чызманен олса, аяахлары бузлай.

Дүгүн беле йаплыр эди. Бир йаш көрүй бир хызы, бед'ений, варий алмаа. Ана-баба вермесе, вармаз эдлер ѿгне. А шини не баба сорайляр, не ана сорайляр — чыхай т'итий. Йарын яа ѿбургүн энди айырылған т'еген. А ѿгне ѿле дöгүль эди. Нышаннайляр. Варийляр баштан худа. Дайысы варый, калата. Сора баба варий. Нышаннайляр. Ондан сора... Ичилер онда рахы. Верген сора энди... Мен кötүүр эдим бир пошу, йыбырышын, пүскүллү. Кötүрдлер, вердлер. Вердик, алдых. Бир йыл даа нышанны отурдух. Анасы ѿльдү. Он чүн. Дүгүне рахы ичейлер, чох ичийлер, не хадар стийсин. О вахты рахы табахнен йүрүтүй, хойай, хадэйлере толдуруй, котрүйлер эр бир сыра. Орада тохтальй, ондан сора бир даа толдуруй, котрүй бийанна, верий, ичийлер, йырлайляр. Йырламаа да сен, мен, бири даа башлады мы, ўчёмүз йырлайых биз, ѿбурлери динней. А шини йырласалар, о да билен дэ йыр хычырый, бильмеэн дэ йыр хычырый.

Жамал да олур эди. Сора олар онда ойнайляр, йапайляр, т'ийийлер, варыйляр штэ пиший-пиший этийлер, шаха этийлер ѿле бирне-бирне. Штэ о жамал... Ағызайапар т'елий — йапайляр бетлик. О хадарча — Ағызайапар. Йаплий... Йапайляр бетлик. Казак формасын йапайляр. Минийлер ат. Йашлар йүрүйлер эд'ер сне. Сора йапайляр айу. Курк чевирийлер, адам т'ийиндирийлер. Валенка кичийлер абел. Абел йапайляр буруну, тишлери хойайлар, сачлары тэшип хойайлар мында пишийдэн-пишийдэн. Дэ чыхып ону йүрүтүйлер, ойниятайляр. Анда, хойайлар куркун түбү-

не пичен дэ ону сопанен уруйлар: "Айда, Васька, ойна!" – тайахнен тарс! уруйлар. О эбет – тобан да беле хойайлар, эм пичени бағлайлар гүзельжи-не сыхып – о ағыртмай онун т'емиклерини. Ойнятыйлар ону. Маймун да йаптыыр эдлер, мердвен ўсне минер эди о да... Дүйниа түрлүү...

Зазалар йаптыыр эди. Штэ Ағызыапар. Мына, абу эвдэ алх жыйлиший. Стол ѡртүк. Щортүк сыйдырғы да. Панайёр т'иби. Т'ими йырлай, т'ими ашай, т'ими ойняй мында. Бир даа т'еий зазалар. Зурна чалайлар. Зазалар т'еий. Зазалар т'еий, селам верийлер. Орада олара, оон стол башна отуран алх – хартлар. Дэ сорайлар паспорт олара. Зазадан паспорт сорайлар. О да сөлий. Анда дөгфаны штэ? – Онда... Сийерли, сийерли шийлер эди о вахт. Харлар сне дэ... о т'имердэ чапай харыя харшы, хары да хычырий да хачай. О билий оон т'им олғаны, сөлей шийлер... Ойле ойуннар вар эди. Шин олар энди йохтур. Булар Ѽёндэ йетишийлер.

Күздэ күрещлер олур эди Ѽgne. Олур панайир ми, не ми... Панайир дöгүль. Т'елийлер панайира. Отруйлар. Йемек йейлер. Чхары хойар эдлер онда, тахталар абелे тизер эдлер, отруп-отруп ашар эдлер. Бешеве дэ олур эди, Ласпийе дэ олур эди, Гүржүе дэ олур эди. Абу урум кёйлерине олур эди Ѽле шийлер. Дэ ондан сора чыхайлар күреше. Алх эписи дэ т'итий, күреше варийлар. Онда йапайлар круг. Беле нестэ... чызай тайахнен абеле. Бу чызылған йери т'ечмей бийана. Бырасы да бош халий. Дэ башлайлар о күрещлер күрещмеэ. Алх та о чызығын о йандан бахайлар. Бу беле бир арман хадар йер ия т'и бүйүк. Чох туруй Ѽле. Чызығы т'ечмейлер. Онда айрийлер староста. Мында да күрешен күрещийлер, алх та, т'им севий о күреши, бахай. Мен бахмаз эдим күреше. Мен атлара харшы бахар эдим. Атлар да т'итийлер хошуа, хошу чапмаа, верст беле... он беш верст т'итийлер ми, йосам йирми верст т'итийлер ми... Сора атлар т'елий хошудан, первойден т'еий, баштан т'елий бир ат, сора оон ардындан Ѽбүрлөр дэ, Ѽбүрлөр дэ, Ѽбүрлөр дэ... Баштан т'елен алый – не верийлер онда – хойну му, йохсам тувары мы, йохсам беш күмүш ахча мы, олары верийлер баштан т'елен ата. Жемааттан йыгайлар, верийлер. О вахт Ѽле т'ечиниш эди, шин белесне т'ечиниш. О вахта ахча паалы эди, ахча йох эди алха. Ахча тарафна пек авара эди.

Вар эди бизе бир ат. Чапар эди о ат, живирик ат. О, он сет'из сенедэ шорбажысы ону алған Адлердан, т'ельген эве. Ону да ласпили бир адам алый. Т'иттлер хошуа. Мен дэ тэк стийим олары көрмөэ. Т'иттлер. Бир даа – бир ат Ѽgne т'еий. Бир ат т'елий! Ардына бири дэ йохтур. Штэ о ат

абрадан атлый – тап пенжере т'иби түшүй. О хадар живирик! Дэ башын энди чекип т'еий ат ўсне отуран адам, йибермей чох. О да ачхан ағызын абеле, азавларна. Т'елий. Түштү. Бир хач т'ере... Энди о алайа т'ельди ми, түштү, бир хач т'ере айлянды. О ат. Азжых нефес алсын дэйен ми – беле, абут-абут йүрүтүй, йаваш-йаваш. О энди убадахлай, убадахлап т'итий. Дэ ондан сора арды Ѽрүльдү. Ёлесем, онда халаннар т'ельди ми сонна, олар дийлер: "Аман о кочтүктэн айырды, брахты бизи. Оон ардына йетишмээ чар йох" – дийлер. О ат Ѽйле живирик эди. Дэ о сыйдырғы да о алыр эди хошу. А он сет'из сенедэ инд'илиз олғанда Гүржүе, т'исе ачлан күнү, т'исе ачан күнү варыйлар... О ат йене т'итий онда. О ата верийлер, т'им бильмем, арпа. Ашай да. Суварыйлар. Шорбажи көрмей. Шорбажи ичери ичей. Дэ аву ат хайтханда т'елендэ паттай... асталаный да... Йарайлар, бахайлар – бир казанок арпа ичне. Беле сөледлер. Биз о вахты йаш эдик. Беле сөледлер – Ѽйле эткеннер о ата. Гүржүе дэ чапан ат вар эди чох. Чолпан аты чапар эди. Олар да т'ечамаз эдлер она. Она яхын варамаз эдлер. О тазы. Сен тазы билийсин? Хорт. О штэ Ѽйле эди. Кёкүс апхадар т'ен эди. Балабан ат эди. Чолпан – о гүржүлүнүн лагабы, оон аты да чапар эди. Бу ат т'еген сора бу районче т'ечен олмазлар. Бу урум кёйлерине.

Бербержи – о пек сүфтети лаф. Шини Ѽле ший йох. Шини вар мында бир хызжығаз, бир харыжых, т'елип жұмартағаси, хырхай баш, траш этий. Жұмартағаси, бир дэ жумаа күнү. Эт'и күнчөэ траш этий, баш хырхай. Бахша күннери – базар, базартаси, салы, чаршембе, першембе – о ишлемей.

Нутурйа – о Ѽgne йапар эдлер нутурйа. О да тул харлар йапар эди. Йани, тул, анд'иин энди хожасы Ѽльген, о энди йунахсыз. Йунахсыз харлар. Олар йапар эди дэ, олара эмир этэр эдлер йапмаа да, сатмаа да, сатар эдлер олар. Олар да йапар эдлер бийаз ундан. О нутурйайы да папаз онда охутур эди ми, напар эди. Дэ о нутурйайы т'етрип бир парчажых абеле хопарып-хопарып йер эдлер. "Сағлыхлы олажаан" – дэр эди аналарымыз.

Эт'им – саалых брахханнар вар эди, пуканалар. О охур эди дэ, йеже, он эт'и саатта кётрүп хашлы йола, абеле хашлы йола, абрада саалых брахый эди. Асталансан. Асталаныр эдин ми, асталаныйсын, толай ўстүн Ѽле пускачыхлар, йахшы олмайсын, иляжляйсын – йахшолмайсын... Тээ т'елип саалых брахсалар, йахшолур эди. Аслы вар эди ми, аслы йох эди ми, а йахшолур эди.

Айдамахларын алтыннары

Л.Ф.Баєнко

XУДАМ СӨЛЕР ЭДИ: "Отур бырада, худэйим. Мен сөлейим сана. Мен йүрдүм айдамахлара. Айдамахларын мында чох алтыннары. Мен ёлтурм, сен сағ халажаан, худэйим. Сен түшүн. Унутма. Анда чох алтын".

Мен сорайым она:

— Худа, я о алтын анда?

— Абелे тарама т'итий. Абеле хулах т'итий. Хулағын башна таш вар. О ташын бийандан бир кичкене таш вар. Оражыхта чхурлар вар. О чхурлардан авлах т'итме,— мaa сөлей. — Мaa сөледи айдамах. Хырх ат. Хырх фырчы алтын. Хырх т'иприш хойайлар фырчылары сүтне. Ташыйляр таш. Көмийлер. Атларнен дэ таптайляр. Мен ёлтурм. Сен сағ халажаан. Олар чыхажаах. Мемнет'ет зенд'инненежек.

Беле айтты.

Меэм адамым чобан йүрдү. Он беш йыл. Балаляр кичижик эди. Мен она аш котүүр эдим. Ёкмек котүүр эдим. Дэ о сөлер эди маа:

— Лиза. Саа сөлеэн худа — абраада. Ана абраада.

Биз дэ оннен ваар эдик. Абеле тарама т'итий. О тарамаан башна бийанда догру бир тарама т'итий. Бир таш. Т'ит абраада. Биз йүрдүк. Тапмадых.

О ёльдү. Мен халдым. Мaa да олар т'ерекмий. Мен дэ билийим нерада олғаннарын.

Йирми тохуз сенедэ мен түш көрдүм. Адамым иох эди эве. Эт'и балам вар эди. Иятыйых. Шарт! ачылды хапу. Т'ирди бир папу. Абеле эльне торба, асылы торба, в'язкасы абеле салланый.

— Хызым, йухлайсы?

Халхтым:

— Йухлайым, папу.

— Сеэн хысметин тарамаа. Абеле тарама т'итий. Тарамаан башна вар бир йалтах таш. О ташы котэрсен сен, онда черпак вар. О черпавы ал. Черпавын түбүне бардах. О бардахчеэ алтын. Ал сен ону.

Ачтым көзүм, баҳайым — бир дэ биший иохтур. Бир дэ биший иохтур.

Адамым т'ельди иштэн. Мен айтыйым она:

— Вания,— дийим.— Мен түш көрдүм, Вания.

— Яа нас ший?

Мен дийим:

— Беле-беле-беле. Папу т'ирди мында. Торбасы элине эди. Мен сөледи: "Фелан тарамаан башна

доғру т'итэрси, сағ тарафтан онда тапарсы бир томалах таш. О томалах таш түбүне черпак. Черпағы котэрсен, бардах. Бардахчеэ алтын — сеэн хысметин", — айтты.

Эртэс күнү т'иттик. Т'иттик эт'имиз. Йухлатых баллары, т'иттик. Т'иттик, вардых, таптых. Таптых о ташы. Ломнен котэрдик. Тапмадых. Алмадых.

Штэ абеле көрдүм түш.

Мен шини йетмиш дöрт йашна. О вахта меэм йашым эди йирим беш йашна. Мен о вахтын бери унумтайым ону. Мен абеле бахсам — о алтыннары көрүйүм. Оле т'ейий маа. Алтыннары да тапмадым.

Чөльчеэ вар эт'ен обалар. Кичижик-кичижик обажыхлар. О харт маа сөлер эди. О обалар түбүне, айдамахлар ёльсе, алтыннары тахымнен көмер эт'еннер. Дэ таш парлап сүтнеэ брахыр эт'еннер. Ондан сора топрах атар эт'еннер. Он чүд абалар халыр эт'еннер. Оле дэр эди харт маа. Шини түшүй ахылма.

Базирд'ан

А.Д.Бичхиджі

БИР ВАХЫТТА вар эт'ен, бир вахытта йох эт'ен, бир вахытта бир базирд'ан жить этий. Олуй оон ўч оғлу. Гүзель жить этийлер.

Оланнар ѡстү, балабан олду. Баба асталанды.

— Эй, оғлум,— дэди,— мен ёлжем, мен ёльсем, сен мында отурма. Көч т'ит Дағыстан түбүне.

— Гүзель, баба,— дэди.

Ольдү бабасы. Ама о зенд'ин адам эди. Ольдү бабасы. Көмдлер. Эр бир шийдэ эттлер...

Оғлу эвлени. Харысы вар, ўч тэ баласы вар бунун да. Оле дэ гүзель жить этэр эдлер.

Башлады маллары йебермеэ. Күндэ мал йеберий, күндэ мал йеберий... "Эй! Нас шийдир бу беле?" — дий. Бабасын айтсан лафларыны унутту. "Э!" — дэди.— Варайым фелан күйе. Онда бир фалжы пукана вар. Не айтыр о пукана маа?" — дэди.

Йекти атларын, чыхты т'итти. Варды о кёйе.

— Ахшам хайырлар осун, пукана!

— Абетиниз хайыр осун, оғлум!

— Мен саа т'ельдим, ана.

— Ош т'ельдин, оғлум. Айт, не вар сеэн? Хоайым хулағым да диннейим айттығы лафларын.

— Айтсам саа, анам, бабам ёльдү. Бабамдан сон да малларым тахым да йеберий. Тэк халды эт'и бин баш хойун. Чаресин тапмайым. Ўч оғлум вар, бир дэ харым. Тэк эндигиз халажаах бу дүнья йүзне.

О харт харыжых ачты фалыны:

— Эй, оғлум! Йа сен унутхансы бабаан айтсан лафын. Саа бу йере жить этмеэ чаре йох. Саа т'итмеэ т'ерек.

— А-а! Алла раз[ы] осун, ана! Шинжик түштү ахылма!— дэди. Йекти атларыны, хайтты т'ельди эве.

Хайтты т'ельди эве — харысы ағлап чыхты:

— Йа не вар я? Йа не олажах штэ?

— Сен бах — хойуннар нас йеберди!

— Хорхма, ахыз! Бизе мында, бүйүрдү баба штэ, бизе мында чечинишлигимиз олмайжа. Т'итмеэ т'ерек мындан. Ёле дэди дэ хартана,— дэди.

Алды харысыны, алды балалары. О хойуннар чибин т'ибик йыхлып-йыхлып хайиляр. Тахым да йеберди. Тэк халды бир харысы, ўч тэ оғлу. Алды кичик оғлуну сыртна, ёбүрён дэ, бүйүүн дэ элиндэн тутту, харысын элиндэн, т'иттлер. Т'иттийлер.

— Йа ахыз, анда вараждаах биз беле? Ахшам олду. Бир йере, бир йере варып хонах түшмээ т'ерек.

— Андан билийим мен?! Т'итэйик абу йолнен. Абу йол анда алт'итэр, онда да ваарых. Бири-бири олур.

Т'иттлер о йола. Т'итэ-т'итэ вардлар түштлер көйе. Хонах олдулар. Йаттлар, йухладлар. Саба халхтлар:

— Айда, салыхне халыны! Биз т'иттийик.

— Йа анда т'иттийиниз?

— Йендиниз дэ бильмейик. Биз т'итэжээк — ичтэ бу йүрүүше олмайжаах.

— Э, аллах йолуну т'есмесин!

Т'иттлер. Т'итэйлер, т'итэйлер, пшийчиин тапмай. Йене т'еле-т'еле т'ельди — бир йол, бир даг. Дағын четне дэ варды — бидэне жель чыхты. Жель! Дайанмаа чаре йох. Кичик баласын алды сыртна, ёбүрён дэ, бүйүүн дэ элиндэн тутту, харысна дий:

— Гүзель тут бу балайы, ич олмаанды балайы алыш т'итмесин жель.

Э, харысы тутту. Ама т'иттийлер. О вахтта даа бетэр алемкали! Алемкали чыхты — котэрди, хапты, алды т'итти харысын. "Ах! — йатты йере, баш-

лады ағламаа, башлады ағламаа: — Напажаам мен харысыз? Анда вараждаам? Мен дэ напажаам меэм бу балларым? — дэди, ағлай. Ағлады, ағлады. Халхты, көз йашлары сильди:

— Эй, аллаам! — дэди.— Не даа олур? Т'иттийим. Не анда осун маа чечинишлик? Харым т'итти. Энди йохтур. Харым тапмаа вахтам йох.

Алды кичик оғлуну сыртна, ёбүрён дэ, эт'и элиндэн эт'и балайы тутту, т'итти. Т'ечти дағы. Агарий авлах пший. "Недир бу ағаран ший?— дий. — Т'итэм о ағарана".

Варған сайы йахыннашын-йахыннашын. Варвара варды, бахса не бахсын — ѿзен, су. Ёле дэ чапхын ташай су! "Эй! Абу ѿзени т'ечсем, о йүрүүше бет'им маа чечинишлик олур. Бир түрлү, бир түрлү чечинишлигими бахарым".

Варды ѿзен յағасна. Алды бу оғулну сыртна, ёбүрён дэ элинен тутту, башладлар յалдал т'итмеэ. Бу յалдал т'итти — буну да алый. Үалдал т'итмеэ тэк эт'и метра т'иттлер — т'ельди, хапты алды! Не хапты алған да — тапмады о. О йана чапты, о йана чапты — йохтур элине оғлу. Ёбүр кичик оғлу да ағлай — аз халды учмаа бабасын сүтүндэн. Щозен յарысна да варды — гыдырланды т'итти бу кичик оғлу да. О чапты кичик оғлун алмаа, кичик оғлуну тутту — бу да хачажах, бу оғлун да боғажах... Штэ, буну котэрди, хойду сыртна. Ойана-бийана бахты. Ойана-бийана бахханда хаптлар аллар элиндэн бу оланы да. О чапты тутмаа — тынды т'итти эндигиз сучеэ. Чыхарды башын, ойана да бахай, бийана да бахай — бири дэ бир йере йох. "Э! Не чү т'итэжээтийим мен бу дүнья! Харымы жель алыш т'итти. Оғлуму жанавар алды. Бу да дэрияа халажах!" Талашты-талашты, эт'и баласы да жойулған. Щозун дэ ташхын су бир йере, бир йере алыш т'итти.

Эн кичик оғлун да балабан бир балых су յағасна чыхарып брахты. Бахса не бахсын — бир т'имсе йох. Ағлай:

— Баба, баба! — ағлай.

"Напажаам мен? Эп тэ бир хутуламайжам — боғлайым!" — атылды суйя. Аңсызын сес т'ельди хулағына:

— Вай, олан! Богулма. Даа саа эрт'ен. Чых յаға.

Сес т'ельди. Аннама оламай да.

Чыхты. Чыхты ѿзендэн, башлады ағламаа, башлады ағламаа, ағлап т'итти. Ий! Эппийи йер т'итти. "Анда т'итэжем мен беле? Хайтайым. Варайым атайым суйя, боғлайым". Айлянды т'ельди ѿзене. Йибере верди сучеэ. Бетне харшы յалатты толхун. Аз халды боғулмаа. "Ах! Жаным татлы эбет!" Бахса не бахсын — балабан балых, ѿгне:

— Сен боғулма,— дэди.— Т'ит абу ёзен бойу.

— Йахшы, аға,— дэди.

Башлады т'итмеэ, башлады т'итмеэ. Бир хапахсыз сандых. ”Э! Бу сандых ич булунажах бырада, ёзен йағасна“. Алды бу сандығы, түшүрдү сүйя, хойду сандыхчеэ айахларын, отурду. Йалдан т'итти. Су толхун. Салланып-салланып йухсрал т'итти. Сүйүн түбүне дэ су дэрмени вар. Онда да адамнар вар. Дэрмене т'етиргеннер чувалларын чекмээ ун. Т'елий бу сандых, варый, уруй дэрменин көпчеклерине. Тыйылды су. Тохталды дэрмен.

— Вай, аға! Вай аға! Дэрмен тохталды.

— Не олду? Тохтаныз. Жан оса — меним, мал оса — сизин,— дэди бу, дэрменжи.— Жан оса — мем, пара олса — сизин. Пай этэрсиниз.

Чапуштлар, вардлар, көтәрдлөр. Тэк башы салланый. Овси жойулған. Башладлар шамарлама бетини. Сувардлар. Айындырдлар. Айынды. Ойана бахай, бийана бахай.

— Андан сен?

Пший дэ бильмей.

— Нас?

Пший дэ бильмей. Лаф йох, пший дэ йох.

— Тэ! — дэди дэрменжи.— Не оса, осун. Меэм хысметим.

Алды буны дэрменжи. Аз мы отурду, чох му отурду. Эппийи вахт т'ечти. Башлады лафетмеэ.

— Йа аға, андан түштүм мен мында? Мен пший дэ бильмейим.

О, нас т'ирди сандыхчеэ, сучээ — оон эси жойулду, су да алыш т'итти.

— Йа сен маа аға дэйежеэн йохсам баба дэйежеэн? (Бу адама, дэрменжие).

— Сен баххансы мени. Ёле оса, бабам олажахтырсын.

— Штэ, ёле айт. Мен сеэн бабан олажаам.

Т'ечти бираз вахт. Бу ону йаздырды. Йаздлар чыздлар. Т'ельди вахт — аст'ере алыйлар буны. Аллар буны аст'ере, т'итти хызмет этмеэ. Хызмет этий, этий ийл хызмет этти. Энди түшүнүй — бабай т'ейежек. Базар күнү алды т'иат, чыхты т'итти шеэрэ. Варса, варий бир күйе, бахса не бахсын — бир хыз. Танышый бу хызен. Бу хыз дий:

— Мен сендэн хорхайым.

— Йа не чү хорхайсы сен мендэн? Йохсам мен ийсан дöйль ўм?

— Йох,— дий.— Сен пек гүзель. Пек ахыллы. Ама мен зенд'ин адамын хызы. Мен саа хожаа чыхсам, мени бабам хылычындан чечеэр.

— Эй, ёле оса, т'ерекмей.

Брахтылар. Энди йүрмийлер. Бунун фит'ири вар бу хыза, не дэ оса, бу олаан. Бу хызnen чеккелешип отурган вахытта, эртэс күнү энди дöгүш. Дöгүш чыхты. Бу олан:

— Эй! Бу дöгүш нас олмаа чареси вардыр? Нас олажахтыр йа бу дöгүш?

Булара да пший айтмайлляр. Т'ельди вахт — айда дöгүш! Т'иттлер дöгүше ама, бу олан нерадан ханғырды — орадан т'ечий. Тиши түрттү — ону дэвирий. ”Мен,— дий,— хуватлы олғаным“.

Башладлар дöгүшү. Дöгүшүп т'иттийлер. Пек бүйүк аст'ер т'еий. ”Эй! Чыхайым ёле мен бу аст'ерин оғнен“.

Чыхты:

— Тохтаныз! — дэген оса, аст'ер т'еий.— Тохтаныз!

— Не вар?

— Йа штэ, күнбаты падшы т'итти бу падшага. Ёльдүрежеэк олары.

Бахтылар: бунун кёзалышы бахша, бунчези, т'есментэк, бойу пек гүзель. Тахым да буун тараф т'еий. Бир йаш салдат сезикленип баххан: салдат — салдат. О да бала эди. Бу да оон ағасы. Пший да тапамай чаресин. Ама сезикленип т'итти:

— Йа аға, сен т'им — дийлер саа.

— Йа мен т'им олғаным сизе т'ерекмей. Сиз т'иттийсиз о падшы ольдүрмөэ. Сиз бахын, ич олмаан бахын,— дий,— анд'и анд'ини юней.

Бу хуватлы: ”Йеней им о ғариби? О ғарибе йардым олмаса, о ғариби юнейлер“, — ѿтишти, хутарды.

Бу аст'ер дэ чеврильди буун тараф. Башладлар, хырайлар.

Бу күндоғуш падшын юнегжек эдлер — булар вардлар, йардым эттлер күндоғуш падшына. Урдлар хырдлар бу падшы, хувдлар йибердлөр. Чыхтлар энди нефес алмаа. Аст'ер ёзен йағасна тохталды. Нефес алыйлар. Ёзен йағасна. Т'имсе юувунуй, т'имсе хырхылый, траш олунуй.

Күндоғуш падшы да авлахтан бахай: т'им буларын юнди. Бунун аст'ери юнген. ”Не чүн тохтааннар? Т'им эмир верген? Падшах эмири олмады, олар тохталды“. Падшан ѡкеси чыхай. Бахса не бахсын — бир хары хаз жайай ёзен йағасна. Падшах та бахай: ”Нас ший абел! Андан т'ейежек бу хары мында хаз жаймаа?“ Бир йаш салдат чыхты т'итти, варды о харыйа. Варды:

— Сабаныз хайыр осун, ана!

— Абет хайыр осун, оғлум! Йа т'им сен? Андан т'ейийси йа?

— Иштэ,— дэди,— күнбаты падшасы дöгүшүр эди күндөгүш падшасынен. О йенежек эди. Вардых, йардым эттик бу падшага.

О падшах та шини бахай чардахтан.

— Көрдүм сени, т'ельдим: нас сен, нас хары сен мында?

Башлады хары бахмаа, ойандан-бийандан, ойандан-бийандан, айлянны кругом. Хары сезиклений: бу олан харыын оғлу. А! Айляна-айляна бахты көрдү. Хужаҳлаштлар. Башладлар опүшмөэ. Бу хары альд'и оланын аласы эт'ен. Бу тапыштлар. Опүштлер да, тапыштлар, опүштлер, ѿле аглаштлар. Падшах та бахай.

Т'иттий бу олан да, ёбүрү. Йувунду. Йене чыхай. Анд'иси сезикленир эди, бу олана. Айлян-айлянды т'ельди, яхыннаштлар бу аласы оғлунен. Хары бахты — бу да оон оғлу. Бу оғлу опий, бу оғлу опий. Бу да онун оғлу, йани. Ах! Хужаҳлаштлар, башладлар опүшмөэ. Бу оғлу опий, бу оғлу опий, бу харийи опийлер. О күндөгүш падшасы да бахай. "Кöпек оғлу кöпеклер! Мен эмир вермединим — дöгүш ѿз башна битти, тохталлар онда, ѿзен яғасна, йувунуйляр, отруйляр. Вахтына да бу харийи опийлер! Нас олмаа чареси вар?!"

— Варын, олары алын, ўчүн дэ т'етрин мында.

Т'ейи салдатлар, алыйляр буларын ўчүнү — харыйы, оланнарын эт'исни. Бир харт салдат та олары тохтатажа олса, ону да алды. Алый т'иттий, көтрүйлер күндөгүш падшаса. Сорай:

— Т'им верди сизе эмир — тохтаттыныз аст'еримизи, йувунуйсунуз! Нас ший бу беле? Сен, салдат, вардын, опийси о харыйы! О хары саа т'ерекмей. О хары да хаз жайан хары.

— Битти ми, падшым?

— Битти.

— О вахта мен дэ сёлейим саа бир хач жоғап. Йа фелан йылы, фелан йылы беле олған эди, беле олған эди. Бабам,— дэди,— ага, алыш т'иткен эди бизи. Вардых даға. Даға олду жель. Жель алды т'итти анатызы. Ағамызы да жанавар алды. Эт'инжи ағам вар эди — о да суйя боғулду. Мен кичкене эдим, бабам мени сыртына алыш жалдап т'итти эди. Бүйүк бир толхун т'ейип мени сыртындан алыш т'итти. Аз боғулмаа халды — бала-бан бир балых мени хутарды, су яғасна чыхарып брахты. Су яғасна бир хапахсыз сандых таптым. Миндим, жалдап т'иттим. Ондаче йухлап халғаным эбет, бильмейим. Бир дэрменжи мени тапты дэрмен көпчеклеринин арасындан. Ёстүрдү. Бабам да хутулду му, хутулмады мы — бильмейим. Бларын тахымы сёлей.

Падшах шашмалай энди:

— Бу да меэм анам,— дий.— Абу да меэм ағардашым.

О да харт салдат отурду-отурду:

— Ах!— атты түштү,— о вахта, беле оса, сен меэм оғлум, бу да меэм оғлум, бу да оғлум да, абу да меэм харыым,— хужаҳлашый, опүшүйлер.

Бу оғлу да, анд'и хызы северди, онда т'итти, алды ёбүр падышахлыы, анд'и йендер. Бу да алды мында хыз, падшах олду. Бабасы да алды харысын да жить этий. Битти масал.

Йешиль гёгержин

А.Д.Бычхиджі

БИР ВАХЫТТА вар эди бир зенд'ин адам. О адамын вар эди бир оғлу, эт'и хызы. Йашай алтай бир күз, ёлүй адам, халый олан. Эт'и дэ хызхардаши. Бабадан халан атлары — ўч аты вар эт'ен. Чыхарып жайып, суварып эве айдал т'елий. Күннердэн бир күн миний атына, чыхай т'иттий авжылығе. Варий, уруй тавшан, т'етрий, ашайляр. Оле дэ йашайляр.

Күннердэн бир күн олан минди ата, т'итти авжилиге. Авланый, бахса не бахсын — дағын четне бир тайка. Варий тайкаа яхын — тайка даа ойана т'иттий. Брахый т'иттий бийана — тайка бунун ардына т'ей. Түшший атындан. "Э! Не шинди бу тайкайы тутамажхатырым?" Башлай тайкаа харшэтмээ — тайка бундан хачай. Хайтый т'ейи атна — тайка ата доғру т'ей, бунун ардындан. Оле йўрүп отурду бу олан ахшамажес. Ахшамных: "Э! Ахшам олду энди. Авжылыға чыххан эдим. Тапмадым тавшан. Хайтаем эве".

Хайтый эве, бахса не бахсын — тайка бунун ардына т'ей. О тэпти, чыхты югүне. "Эй! Тайка да меэм ардындан т'ей". Варды хапай, айлянды — тайка да айлянды хапай.

Хойду олан атыны арана, тайка да т'ирди арана. Олан т'ельди:

— Жижа!

— Не, хардашым?

Мен бүгүн варған эдим авжылыға, бахсам не бахайым — дағын четне бир тайка, йешиль тайка. Алдым о тайкайы, т'етирдим. О тайкайы т'етирдим. Сен о тайкайы бахажаын.

— Вай, аға! Йохсам мен саа атчы, йылхыжы олажағым? Т'ерекмий маа. Йох, аға, мен саа ат бахмайжағым.

— Йох, жижа. Бахажаҳсын.

— Ёле оса, бахарым.

Саба турду олан. Минди атына, т'итти авжилиге. Хыз алды пичен, котурдү, хойду тайкаан ёgne. Тайка ашамай. Ўлеже бахты — ашамады. Ўледэн сон да котурдү казанокнен су. Сууы да тайка ичмеди. Айлянды т'ельди олан авжиликтэн. Урган ўч тавшан. О жижасы да севинди. Бу жижасы да, хызхардашы да:

— Эй! Не чў ашамады бу тайка?

— Жижа!— дэди бу, энди ортанжи жижаса айтый: — Жижа, йарын тайкайы бахажын сен.

— Осун, хардашым. Бахарым.

Эргэс күнү минди атыны, т'итти авжёлигэ. Бу жижасы котурдү хойду пичен — тайка ашамай. Ўледэн сон хойду су — тайка ичмей.

Айлянды т'ельди олан авжиликтэн — ўч жижаларына, хардашына ўч тавшан т'етирди.

— Не вар, хардашым? Жижа!

— И, не олажах йа, хардашым? Не ичий, не ашай.

Айлянды кичик хардашына:

— Вай, хардашым, сен бахажаасын тайкайы йарын.

— Гүзель, ага, бахарым.

Эргэс күн дэ т'итти авжёлигэ. Кичик хардашы алды балабан сепет, толлурду пичен, котурдү, хойду тайкаан ёgne, айлянды, чыхажах аран чиндэн, бахса не бахсын — Fa-fa-fa-fa-fa-fa! — тайка хыччырый. Хыччырый — йохтур ёgne пичен. Эх! Чапты, алды сепети, варды, толлурду сепети пичен, т'етирди, хойду, айлянды, чыхажах арандан, бахты — йохтур кортаа пичен. "Ой-вой! — дэди хыз.— Мен энди билем, т'им олажагым, буна ташып пичен". Башлады ташымаа, салта да ташый, төкей алый, төкей алый, ўлеже пичен ташыды. Ўледэн сон ахшамаже су ташыды.

Т'ельди ағасы авжиликтэн:

— Не вар, хардашым?

— И, не олажах, ага? Сен мени атчы йаптын: мен энди салта да ат бахажам.

— Ёле, хардашым. Жижаларын бахмады, ат ашамады — энди тэк тэ сен бахажын мээм атымы.

— Йахши, ага. Бахарым.

Бир йеже йатты арана, бир йеже даа йатты арана. Т'ельди:

— Ага.

— Не, хардашым?

— Мен энди сеэн атыны бахажаам эвинже. Беле йүрүп арана, арандан эве варып т'елинжес,

хой, ага, аранчеэ бир крываат, йатайым мен о крываем, раатланайым, сора да йем веэрим, су веэрим, бахарым аты.

— Осун, хардашым. Ону мен этэриим.

Саба варды түт'ана, алды йаны крываат, йаны төшек, хойду. Хыз энди башлады — онда йатый, онда халхай, аты да бахай. Ат та — аяа, күне бахылый, она харшы бахылмай! О хадар гүзель ат. Осей.

Күннердэн бир күн — бири дэ йохтур эве — хыз йатты крываат сүтне, йухсрай. Тайка, ат та — балабан олду энди — варды йахын, хыза, крываема. Ама нас этсин ат, хорхутмасын хызы? Бийандан т'еий — уймай, бийанна да айлянды — уймай. "Ах! Хорхутурум мен бу хызы!" Чыхкты тэкаран авлах, хахылды ат — олду бидэне ид'ит, йаш. Аяа, күне бахылый — бу йаша бахылмай! Варды, башлады салламаа аяғындан.

— Оп! — этти халхты хыз.

— Хорхма,— дэди.

— Йа бу нас? Йа андан т'ельдин сен?

Бахты хыз — ат йох.

— Хорхма. Мен саа,— дэди ат хыза,— бир лаф айтажаам. О лафы ёлүнжес бирне дэ айтмааан.

— Йох, йох!

— Сен бахажаан мени вахт т'елинжес. Абелэ, вахт т'елинжес мен күндүз ат олажам, йеже дэ олажаам сеэн хожаан. Вахт т'еген сон мен саа айттырым. А сен бу лафы айтсан, сен мени элиндэн учурус.

— Йох, йох!— дэди. Башладлар лафетмээ. Лаеттлер. Севиништлер. Саба ачылды. Хахылды — ат олду. Отрүй станога, хыз да верий пичен, су, ѿле дэ т'ечий.

Күннердэн бир күн күндоуш падышафы хызыны верий т'елин. Күндоуш падшах та хойай отуз метра ағач. О ағачын тэпесне дэ балкон. О балкон сне дэ күндоуш падшы чыхарий хойай хызыны. Хыз да отрүй тэпээ. Падшах дий:

— Эй, аферим ид'итлерим, т'егенсициз-э? Штэ, хызым верийим. Анд'и чыхай она, хызына, хыз да чечирий пармағына алтын ўзүүгүнү, о да олажаам меним күйевим.

Мында тахымы эль чарпышыйляр. Хайыллар. О да миний ата, айлянды т'елий алайы, учай, гыдырланый т'итий аттан. Бу да варий. Тахымжы да т'итти. Бу ат, йешиль ат, варды тах балкон сне хойду айахларыны, ама... Буна да т'ерекмей, бу падшын хызы терекмей. Бу көрстүй йендини, ид'ит олғанни.

— Эй, аферим падшым! Штэ, падшын күйөв олажах! — башладлар хычырмаа. Айляндрыры орадан, учту т'итти ат.

Э! Ойана-бийана, ойана-бийана — йох. Айлянды т'ельди ат. Т'ельди, т'ирди, йерне отрүй, хыз да верий ашамаа, пичен, су, тойдуруй. Т'ельдер жижалары. Башладлар кичик хардашына айтмаа:

— О! Йа сен, күльбача, отуурсу аранчеэ ат баҳып! Саа тэк о ат т'ерек. Сен баҳша ший дүйнаа бильмейси. Штэ, биз вардых тойа, штэ беле олду, ѿле олду. Т'ельди бидэне ат, ид'ит, т'ельди, айлянды, падшаш хызын алажах эди — айлянды хайтты. Халаны — алай дүйнадан т'ельди атлылар — бир олан да варамады падшаш хызна,— дэди бүйүк жижасы.

— А-а, гагалаан башлар! Йа сиз дэ не билийсиз? Тэк мени эриштирийсиз, мен ат баҳайым, дэп. Йа о ат дöйль, о меэм хожам.

Унутту хыз. Айтты бу лафы: "О меэм хожам", — дэп.

О т'ереттэ ат хахылды, олду гёгержин, учту т'итти.

— Ax! — чапты хыз, т'ельди арана, баҳса не баҳсын — йохтур. Ат йох. Айлянды т'ельди жижаларына, башлады ёкеленип ағламаа. Т'ельди ағасы:

— Не вар, хардашым?

— Беле-беле эттер мени. Йунахт'ер олдум. Штэ, айтмажах эдим — айттым, дэ меэм хожам учту т'итти. Учурдум элимдэн. Не этийим?

— Эй! — дэди ағасы.— Йох, хардашым, беле олмаз. Сен ағлама. Мен веэрим саа бир торба алтын. Т'ит, хыдыр хысметин, хардашым. Шүкүр баҳханыңца.

Кичик хардашы, хызхардашы севинди ве алды бу торбаны алтынны, чыхты т'итти.

Т'итэт-т'итэ, аз ым т'итти, чох ум т'итти, алтай бир күз ўм т'итти, дағын четне — бек болдурду хыз — йатты. Йатты йухлама да, йухлап отрүй. Сес т'ельди хыза, дий: "Сен, хардашым, беле йүрсөн, хожаңы тапмазсы. Сен ағаан верен алтыннарынен йапсан йувунмаа йер да алх варып йувунур. Хайда варса йувунмаа, олар саа, не шиткеннер, не көргеннер, ону да айтырлар. О вахты сен тапарсы хожаңы.

— Алла раз[ы] осун,— дий да йенди ойана баҳты, бийана баҳты — бири дэ йохтур.— Мен буну түш көрдүм мү, йохсам мaa бири-бири айтты мы? — дэди.

Турду, дағдан т'итти. Йетишти күйе. Тутту анда адам, эт'и адам, харлар, тутту ишлемеэ йиссанар, йаптырды йувунмаа йер, йувунмаа йер йаптырды, йазды хойду хапия харши: "Т'елен т'итэн

не шиткен, не көрген, ону сөлежек — ахчисиз йувунажах", — йазды хойду.

Бу ушах т'итти, бу йисан т'итти, көрүй харлар, адамнар йазылғанын хапия харши, т'елийлер, башладлар йувунмаа. "Йувун, айт та т'ит. Йувун, айт та т'ит". Т'им не шиткен, не көрген — ону сөллей.

Бу отурсун, хары, бу койчеэ, йувунуп, не шиткен, не көрий, ѿле дэ ѡмрү эглендирий, беклей хожасна.

Бир дэ фухаре хары вар койчеэ, бир оғланжии вар. Бир оғлан. Оғланжых та... Анасы, гарип анасы күндэ бир чиле йиплик ишлий, верий оғлуна, оғлу да көтрүй базара, сатай, алый йирим беш капиге бир ѡкмек, ѡкмек т'етрий анасына:

— На, ана, саттым йипликлери дэ, алдым ѡкмек тэ т'етирдим. Айда, ана, хой софрайы да, ашаах, гүльдү-гүльдү лафетиик.

Хойду анасы софрайы, хыйарнен ѡкмек, патылжаннен су. Ёле дэ ашай. Чечти вахт. Эртэс күн дэ котүрдү — анасы верди бир чиле йиплик. Котүрдү базара, сатты. Базарын четне дэ чыхты, баҳса не баҳсын — ўч олан ѿле дэ ашых ойняйлар, ѿле дэ ашых ойняйлар! Сухланды олан. Варды булара.

— Ал, чаре олса, мени дэ ашых ойнямаа алыныз.

— Алайых. Йа сеэн ашыныц вар ым?

— Олмаса, мен сатын алышырим.

Чыхты т'итти варды бир олана, верди ахчии, алды ондан он ашых. Щокмек йох! Ана да беклей — оғлу т'ейежек. Варды хошууду ойуна, башлады ойнямаа, башлады ойнямаа. Баштан йутту. Чох ашых йутту. "Айды, абу ашыхлары сатарым, ваарым базара, алышырим он ѡкмек, котүрүм анама бу ѡкмек тэ — бу олур да бизе бир ашамаа".

И, ойня-ойня-ойня йутхузду ашыхлары. Халды бидэне саха. Балабан саха. Ашыхлар арасындан. Буну да йутхузса, энди биший дэ халмай. Хайтажах эве.

— А!— дэди.— Абуна да, сонунт'и ғаляйы йашаштырайым.

Атты. Шарт! урду ашыы. Ашых хахылды, чыхты, чыхты, чыхты та, ама бу ғаля, ашых, т'итти... Башлады чапмаа, не дэ алажах — о т'итти. О йетиший, алажах — о т'итти. Энди т'итэт-т'итэт-т'итэт, т'итти даға. Чыхты дағдан — хайаан түбүнне түштү. Хайаан түбүндэн тэшиге т'итти. Тэшиктэн чыхты — сырьма варды. Варды сырым түбүнне, сохулду бир хайалығын арасна, саха.

Башлады оланжых хазып тырнағынен сахайы алмаа, сахайы да варды алмаа — ачылды хайа.

Ачылды хайа — ”Эй! Кёр-се сен! Не вар эт'ен дүйнәа! Мен шини т'ирсем, мында не олур?“ — дэди. Т'ирди. Т'ирди, бахса не бахсын — бир хапу даа вар. О хапуйу да ачты. Бу хапу ёртүльдү. Т'ирди ону, бахса не бахсын — ўч кырват. Кырватлар сүтне дэ подушкалары. Стол да хурулған, бизим стол т'ибик. Хурулған стол турой — йемеэ, ичмеэ, хашыбы, прону, эр бир ший дэ вар стол сне ашамаа. ”Э! Т'ирийим, ашайым... Йох,— дэди,— мен т'ирип ашасам, чох эгленирим. Мен сахланайым, кёрийим, нас, не вар мында, нас ший бу беле“.

Ойана бахты, бийана бахты, бахса не бахсын — кёшөз бир шкаф вар. Ачты шкафын хапағыны, сохулду шкафчеэ, ёрттү хапавы, отруй ондачээ.

— Э-э, бир вахт т'ечти — пенжере дэ ачых — хррр! — дээн, учту т'ирди пенжередэн, пенжередэн т'ирди эвчеэ, отурду кырват сүтне:

— Ох! — дэди.— Бен йаремдэн айрылғаным олду ўч афта. Абу рахы да алайым, ичийим меэм йарем зевхуна,— ичти хадэйин рахысыны. Отурду, йеди йемегини. Алды ўлесини, ичти. Йатты, раатланды. Т'ельди вахт, хахылды, йене бу адам олду гёгержин — фррр! — дээн, учту т'итти пенжередэн. Т'итти.

”Эй! Кёр сен, не вар эт'ен дүйнәа! Мен чыхмам шкаф чиндэн“. Олду йенди башына бу олан, шитти сес — фррр! этти, т'ельди хонду пенжереэ, пенжере чиндэн т'ирди эвчеэ, отурду кырват сүтне, гёгержин дэ. Олду адам.

— Эй! Мен,— дэди,— йаремдэн айрылғаным олду эт'и ай. Абу да меэм йареме, йареме осун,— ичти рахысыны, йеди йемегини. Йатты, тэкаранжых ўхлады. Ўлейи дэ йахты, битирди. Т'ельди вахты — хахылды олан, олду гёгержин, хара гёгержин, учту т'итти.

Ахшам олду. Ахшамных та т'ельди — фррр! этти, т'ельди пенжереэ, т'ирди пенжередэн эвчеэ йешиль гёгержин. Т'ельди, хахылды — олду бидэне ид'ит, бидэне ид'ит! — ая, күне бағылый, она харшы бағылмай. Бу оланжиин — отран йериндэн, шкаф чиндэн бахай — көзлери фалташ т'иби йанай: ”Эй! Нас ший бу дүйнәа!“

— Эх! Мен йаремдэн айрылғаным ўч ай олду. Абу да меэм йареэм зевхуна осун!— дэди йешиль гёгержин, ичти, отурду, йеди. Йухлады. Т'ельди вахт — халхты, хахылды, олду гёгержин — фррр! — дээн, учту т'итти.

Чыхты долаптан оланжых: ”Эх! Мен шини бывары тахымы варып сөлесем о йувунмаа йере, меэм гарип анам йувунса, о да оса, пший дэ т'ерек-мей“.

Отурду стол башна, ашады, ашады, ашады. Ашаан сайын чинилер толай. ”Эй! Мен варайым,

айтайым анама дэ биз т'иреэк мында да йашамаа. Беле ший вардыр ым? Мен алайым ашайым — стол ўсне йене дэ артай! Э, мен, эбет... Анам верди бир йиплик, о йипликлері саттым, олары да ашых ойняп битирдим. Меэм ѡкмеим йох. Мен алайым мындан ашамаа анама. Олур анама“. Чыхарды урбашкайы, толдурду урбашкайы печеня, канфет, паска, ѡкмек, нахадар т'ерек, алды, чыхты хапудан. Ёртүльдү хапу, ёртүльдү хайа. Артых йохтур хайа. Т'итти.

Т'еле-т'еле т'ельди бырада. Бу хыз да бырада, йувунған йере. Алх йувунуу. Не шиткен, не кёрген, айтый.

Т'ирий:

— Ош т'ельдин, хардашым! Т'ир, йувун!

— Йох, жижә. Варайым мен. Меэм гарип анам эве, маа беклий. Биз анамнен т'елип йувунуруух.

— Йа сен не ишттиң? Не кёрдүн?

— Оффоф! Не кёрдүм, не шиттим, ону мен шини айтажаң осам, о пек узун. Айтырым. Меэм гарип анам йувунсун — мен саа айтырым.

Кötүрдү ѡкмеклери, былары. Аныы севиндириди. Алды анаын элинен, тутту, т'ельдилер. Т'ирди. Аныы йиберди йувунмаа. Отурду, башлады сөлемеэ. Бу хары энді танды — отруп халхай. Штэ, нас варған ашыхнен, нас т'ирген, нас гёгержинер т'еген сон, нас йешиль гёгержин т'еген...

— Олду, хардашым. Энди аннадым.

Саба туруйляр.

— Штэ,— дэди,— абу йазыйы бырадан атайых. Йазай хойайых хапия харшы, не хадар стийси, ахчии. Хой ахчии. Абу т'есеэн алтыны сеэн. Абу йувунмаа йер сеэн. Саа верийим. Бах. Ал,— алды.

Чыхты:

— Сен,— дэди,— т'иттээк меннен барабар. Нера-да вардын, нас эттин, нас олду, олары мaa сөле, кёрсүт. Сеэн йерице мен т'ирийим, отрайым. Ондан сон хайтып т'еэси, ablар олғаны да сениң олаҗа,— дэди бу хыз бу оланжыға. Хайль олду бу.

Саба турдлар. Оланжых ѡгүндэн т'иттий. Бу хыз да ардындан т'иттий. Т'иттилер дэвелердэн-тэпелердэн, вардлар хайаа. Хайаан чатлагандан тутту оланжых — ачылды хапу. Т'ирдлэр.

— Штэ, жижә. Абу долап, жижә. Т'ир сен бу долапчээ, отур. Халан ший, эр бир ший дэ кёөрүс. Т'им саа т'ерек, ону да алышы.

Селамнашты. Толдурду торбасыны. Алды ашажыны. Т'ельди, йиберди йувунған йерини — ишлей! Ана да ахчи жийай, ахчи алый.

Хыз да долапчеэ отрой, бахай. Т'ельди бир хара гёгержин:

— Ах! — дэди.— Абу меэм йареэм зевхуна осун! — отурду, ичти, ашады, раатланды. Хахылды — олду гёгержин, т'итти.

Үле вахты т'ельди бийаз гёгержин. Т'ельди. Хахылды — олду адам. Отурду, ичти, ашады.

— Абу меэм йарем зевхуна осун! — дэди.— Айрылған эдик. Энди бу хадар вахт т'ечти, — бу да т'итти.

Ахшамных энди т'ельди йешиль гёгержин. Хахылды — олду бидэнэ ид'ит, бидэне ид'ит! Аяя, күне бахлый — буна бахылмай.

— Ах! Йаремдэн айрылғаным ўч ай, ўч тэ күн олду. Абу да йареэм зевхуна осун! — дэди. Алды котэрмээ — ачты долабы, чыхты:

— Тохта! Мен мында.

— Э! — хужаҳлаштлар, опүштлер, хыз ағлады.

— Ағлама. Йа мен саа айттым: "Айтма бирне дэ".

— Алдаттылар мени. Йаңылдым. Афу эт мени.

Тутту оон элиндэн, чыхтлар, т'ельлер бу йашын бабасна. Бөгүн дэ бөгүн йашайлар.

Көктэн түштү дёрт алма: бири саа, бири Веражама, бири дэ маа, ёбүрү дэ Людаа. О да Людан зевху осун.

Битти масал.

Сарат

I.C.Халайджі

БИР ЗЕНДИН адамын бир йылхысы вар. О йылхыя да булунду бир сары тайка. О тайка балабан олду. Бу адам ону минди-минди минди, бу тайкайы харт олунжы минди.

— Олан,— дийлер алх та.— Бу адам харт олду. Тайка штэ харт олду. Харт олду о ат ўстнэ. О хадар бунун да йылхысна гүзель атлар вар — не туутум минней?

О адам öльдү. Оғлу балабан олду. Оғул да о аты, о сараты миней.

— Олан,— дийлер.— Бабан минди — öльдү бу ат ўстнэ. Олан, бахша атын йох му минней? Бүйүк йылхын вар. Бир гүзель ат йох му?

Бу олан да бу хартларын айтханы шитти. Варды йылхыя, йиберди сараты. Тутту бидэне жамбаз ат. Минди. Ойннатып т'еий. Хапия айлянды. Нине чыхты хапудан.

— Нине, нине, нине!

— Не вар?

— Штэ, кёр, меэм нас ат эт'ен!

— Вай, балам! Файып олдух! Вай, балам! Файып олдух! — дэди нене.

— Йа не вар?

— Йылхы йохтур энди! Сарат йылхыйы айдал т'иткен. Йүр!

Чыхты, бахса — йохтур йылхы, бир йере дэ. Айлянды т'ельди:

— Нине,— дий,— йылхы бир йере дэ йохтур. Т'итэжем мен хыдырмаа. Вер маа ашама.

Нине верди буна ашамаа. Бу отурду, ашады тойду. Саратын ардына варды т'итти. Дүйнья т'ен. Бахай ойана, байана — бир йере йохтур йылхы йене. "Т'итэжем узах".

Узах т'итт'ендэ, эбет, яа ёзен, яа дэниз. Варды даа энди бир дэнизе. Атнен чечме чар йохтур. Бахса, хайығын бир дэнеси авлах көрнүй. Баштай да ёле йетмеэ, йетишпил т'ельди.

— Не вар яа, ағалых?

— Беле-беле. Чечмеэ т'ерек маа.

— Йа атын?

— Атым меэм жамбаз — чечер.

Отрой бу хайыға, тутай атын да йалдай чечильер. Чечтилер яғаа. Минди бу ата. Башлады дэниз бойу т'итмеэ. Бахса не бахсын — йылхы. Жаялыған, шишт'ен. Бу сарат буны көрдүүнен башлады йылхыйы хувмаа ойана-байана. Йылхыйы хувай. Дағытмаа стий. Бу йетишти т'ельди йылхыйа яхын. Атты арханы, тутту сараты. Йиберди буны. Минди сараты. Йылхыйы топлады. Суяа йылхы топлады. Ойана бахты — арха сне бир эв, араннаа: "Йетишийим байана, бу хутраа. Эр пший яхын ѡсей. Мында чечиниш этэрик".

Варый о йере яхын. Пенжередэн т'имсе дэ көрүнмей. Так-так-так-так! — т'имсе дэ көрүнмей. Бағлады аты. Т'ирди ичери. Йемеклер түтеп туруй. Шайтан да йохтур. Сес этти ону, шайтаны — бишэй дэ. Көрмей. "Йа көпек ашасын! Варайым, анамы т'етрийим. Мында чечиниш гүзель".

Аман азырлады, т'итти, докур анасына т'ельди:

— Беле-беле, ана, йылхы таптым. Беле-беле йер. Вараждаах чечиниш этме.

Гүзель. Алды анасын, т'ельди. Т'ирдилер. Йиссан отуран йер — т'имсе дэ көрүнмей.

Бу күндэ саба туруй, миний аты, варып бахай йылхыйы. Күндэ варып бахай.

О эвлер дэ бир арабын эвлери эт'ен. О арап та хорхар эт'ен бу оландан. Олан – жамбаз олан. Сахыныр эди арап та ондан.

Бу саба сайын т'итий. Бу арап чыхай, бунун нинесинен лафетий, уйушуй бир йере йашамаа ненесинен. Бу оланын да абери йох. Оландан хорхайлляр. Арап кёрүнмий олана.

Бир-эт'и ай мы, бир-эт'и йыл мы чечий – масал эбет – бу нинеэн кёзайдын олуй. Кёзайдын олуй бу араптан. Бир олан. Э, йа напсын олар ошууй? Балайы бахмаа т'ерек, олан бильмемей. Чаре йох, олан бильмемей. Бу эвче олду эбет бу, бу олан да. Бир ўч күн чечий – көрсүтмей бу балайы. Шинди не этэжээк тэ? Анасы дий:

– Мен тапарым оон чаресин, – дий нине. – О, бу бала пек авес. Доффан бир бала кörмеди. Тапайым оон чаресин.

Бу олан бир күн саба туруй т'итий бир даа. Йылхыйы бахай. Энди т'емеэ вахты. Анасы тутай сарай балайы, чыхарий, бир йол йағасна т'ирий отларчеэ, брахый отларче бу балайы. Олан да т'ей. Энди күн хыздырый. Хайтый бу. Саба сне вахты. Ат сне йухсрал т'ей. Бир даа хулағына сес т'ей, бала сеси т'ей. Бу ойана-байана бахай – бишний кörмей. Отлар бүйүк. Атай түшүй аттан. Башлай йүрмээ, хыдырмай. Бахса – бир эр бала хычырый, ағлай.

– А! Мaa хысмет верильди. Энди хардашым вар.

Алый бу балайы ат сне, т'ей хапай, даа йахын т'емеэн:

– Нине, нине, чых! Мaa хысмет верильди!

Чапай чыхай нине:

– Йа не вар, балам?

– Беле-беле, мен ёзме хардаш талтый.

– Вай балам! Йа ненен бахажаах биз ону?

– Ой, нине. Хорхма. Мен күндэ варып базардан, ярмалыхтан бир сүт алырым, бахарых.

Э, бу күндэ варып базардан бир бардах сүт т'етрий. Булар сүтү ашады арапнен, эт'иси. Бала да кёкүслеринен бахай эбет. Бу олан т'ей энди он алты, он сет'из йашна, толу йашна т'ей энди... А! Тпу! Ашыхма т'ерекмий эбет! Ашыхыйим мен... Бу олан т'ей дörт йашна энди. Энди эпийи билий олан. Бу, күндэ энди ағасынын анда варып т'ед'енин билий. Олан энди анд'и йола варып т'ейенин билий.

Күннердэн бир күн сабахтан бу т'итий йылхыйы бахмаа. Бу олан да сорай:

– Нине, ағам анд'и йолнен т'ей? Мен ағама харши чыхажам.

Чыхай ағасна харши. О да о йандан т'ей, кёрүй мү буну:

– А! Меэм дэ архам вар! Меэм хардашым харши ма чыхай, – дий, алый ат сне балайы, башлай севинмээ: – Ах, меэм ёксүз хардашчым! Бабасыз хардашчым!

Олан балайы севий.

– Йа аға, не чү ёксүз, дэп айттын? Бабасыз, дэп айттысы, – дий бу бала. – Меэм бабам йох ум йохсам?

Бу олана т'ирий о вахт:

– Йа нас сеэн бабан?

– Э, меэм бабам вар ама...

– Йа т'им сеэн бабан?

– Меэм бабам бир хара адам.

– Йа анда отруй эди?

– Сен т'ельдин – о сандых түбүне сахланый. Балабан сандых түбүне бир тэшик вар. Сен т'ельдин – о т'итий о тэшикчээ. Сен чыхтын – чыхай. Т'итий чыхай. Отруйлер пуканамнен.

”А-а! Мында бир шийлер вардыр“, – дий бу олан.

Бу т'ей, пший дэ айтмай. Йатый. О йеже эртэ сабасы азырланый, чыхай т'итмеэ, чыхай йене т'итмеэ, алай шийи о хапай, т'итий айата. Ачай айат хапай. Тэк чыххан т'ибик, четлик кёше отуруй. Бахай – арап чыхай. Лафетийлер эт'иси, арапнен нине. Т'ирий бу ичери:

– А-а! Мында беле ший вар! – дий. Арабы т'есей, нине дэ т'есей. Эт'исин т'есей дэ. Кötэрий атай эт'исин дэ. – Сиз маа т'ерекмий. Меэм архам вар энди, – дий. Масал эбет.

Бу бала да энди он йеди, он сет'из йашна т'ельди. Энди ёзүн билий. Альд'и йылхыйа йибергендэ саратын олду байталы. Хувлуй ёле бир тайка. Тайка да бу оланын аты олуй. Оланы миндирий бу тайкаа.

Күннердэн бир күн – бу дүйнайа хысайахлы пший кörмээн эбет – эвленмээ стий дэ дий хардашына:

– Хардаш, сен энди ёзүн билийси, саа шанмаа чаре вар. Сен хал бабамыздан халан йылхыйа. Мен т'итэжэм ёзме хысмет хыдырмай.

– Йа аға, сен т'итэрси, йа мен сени, файып осан, анда варып тапажам?

– Хорхма. Мен т'итсем энд'ерим, асайым абу хамчи абраада. Мен т'итэрек меэм атым басан йе-рине тобух ёсуп чыхар. О йолда мени тапарыс. Асайым абу хамчи абраада. Бу хамчидэн, не хадар мен сағ, су тамнаар. Мен йохтур энди – хан тамна-

ма башлажа. О вахты т'итерис, башларсы мени хыдырмаа. Меэм атым басан йерине тобух ёсүп чыхар, ўч чатал.

— Гүзель.

— Сахне хал!

— Сахне вар!

Бу миний атын, т'итий. Бу олан халий. Бир күн, эт'и күн чечей. Бу саба туруй, варый йылхыны бахай. Т'ей, аман хамчийе чапай — су тамнай. Ўчунжүү күндэ саба туруй, бахай — су тамнай. Т'итий варый йылхыйа. Хайтый т'ей, бахса не бахсын — хамчи түбүне бир оба хан олган. "А-а! Бу дүнья ийзүнэ меэм ағам йохтур. Т'итип варыш хыдырым. Орталыы парларым! Т'им анда ғайып олғандыр, т'им анда ѡльдүргендири..."

Минди ата. Минди атын да, алды ағасын йолуна. Файда-ғайда-ғайда! Ахшама, күн хонмаа сне варды бир шийере... Ох! Йене йанылдым. Не этэжеэк я? Йене бөльдик. Башлайым ардынан алып?

Бу т'иткен. Бу т'итти, аға. Күн хонмаа сне түштү бир шийере. Вара-вара варды, падшага түштү. Онда варды хонах. Вердлер ашама буна. Ашады. Сон дий:

— Су ичмеэ стийим. Ёльсем дэ, су ичийим.

— Вай, аға,— дий о падшын хызы.— Вай, ағажыым, бизе су йох. Бизе су пек паалы.

— Йа не вар о хадар? Не осун да, су да паалы осун?

— Йа аға, бизе су паалы, дэйм. Бизим бир чохраамыз вар. Ону аждар питчи. Күндэ бир хыз верийих. Хыз ашаганже о, су алыйых. Не хадар алыйых, аржлайых — битти су.

Күндэ бир хыз верий эт'ен, су алый эт'ен.

— Вер маа! Вер маа казаноклар.

Алый казаноклары, чөлөклери, т'итий, варий. Хуп-хуру. Хурған чохрах. Пший дэ йох. Пир! — тээмде урой чохрага. Ачылый чохрах. Су т'ей. Далдырый чөлөклери, су т'етрий. Шашай халый абулары. Бу ахшам иши, олду ахшамдан. Шашай халий булары: "Не түрлү олган?"

Йатый йежеси олан онда. Саба туруйляр. Бир даа бахса не бахсын — друм-друм! чаннар урлуй, алх хыгчырый, сийалара батхан эпси, ағлай. Падшаан хорандасы ағлай. Бу олан дий:

— Не вар?

— Йа бөгүн саба,— падшын хызы дий,— мени котэрежеклер. Паре дэ о арада су алажаchlар,— дий, башлай т'ийинмеэ.

Алып т'итийлер буну. Хойайлар бир табута. Алып т'итийлер, чалғыжилернен. Кётрүп брахыйляр.

— Йа маа вармаа чар йох ум онда?— сорай бу эриф.

— И, не чар йох? Йа сеэн не ишин халған онда? Олур.

— Йа мен дэ варайым, көрийим. Аждар көрмэдим.

Алый хамчисин, саллап-саллап т'итий.

Кётрүйлер бу хызы, брахты хыз. Тээ кётүрдүү, брахты — хувалашыйляр: "Биз су алажаах". Бу да йахын варий. Булары да, онда хыз кётүрген, брахханнар да, су алан-алан, алан-алан хопхаларнен. Алый хачай, алый хачай. "Йа бу адам, не иши вар мында? Эльне хамчисин саллап т'ей?"

— Йа сен не хыдырысын да? Биз су алыйых.

Аждар да котэрильди архан о йандан: "О, шинежес бир хызы вердилер, шини йежем, ашар тоярым", — дээп ѿкүрүп т'еий аждары. Йолун да энди т'имсе дэ көрмей. Тээ бу олан халый. Бу хыз дий:

— Аға, т'ит, мени ашажах. Сен ғайып олма йаш башынен.

— О маа т'есе — тыйылыр, — дий олан. Өзне шаный.

Йахын т'елий бу аждар, ағзы көбүрий: "Ы-ы! Шин тойажам!"

— Йалан. Сен тыйылырсын, — дий олан.

Т'елий хыза доғру, аждар. Аждар да хуватлы, ѿкметий. Олан да хуватлы, ѿкметий. Йапуштлар эт'иси. Халдырып урду аждар бу оланы йере — о тизинежез батты. Бу халдырып урду аждары — аждар белинежез батты йере. Бырадан чапаланмай. Он эт'и башлы аждар эт'ен. Т'ести атты башын. Тээ бир башынен халды.

— Буну да т'ес, жамбаз осан.

— Беле дэ йеберис, — дэди. Хыза дэди: — Чыхар сыйртындан т'ийимини.

Чыхарды т'ийимин. Алды, аждарын ханына батып беш пармағын да урду хызын архасына:

— Хайт энди.

Бу хыз да ағлай ым, севиний им, хайтый. Ағлап хайтый. Хыз хайтхан заманы орада четэ бир гарип отруй. Чыхай бу хызын Ѽгне:

— Йа не чүй хайттын сен, хызым?

— И, штэ, беле-беле. Т'ельди бир адам, аждары сойду. Хайтыйым.

— Сахын, ѥлжес айтма.

— Йа нас дийим, аға?

— А, штэ, абадан, кузня ишлей — о йапхан штэ. Биз т'етирий, саплай-чыхарий, саплай-чыхарий, аждар йеберти, дэп айт,— дий. Бу да падшахийкову олмаа стий.

— Йа ѿле айтсам, йынанмай да?

— Йынаный алайы, йынаный алайы.

Хутулду орадан, т'ейй, айлянды т'ельди хайя.
Алх та аглай:

— Аждар бизи дэ т'еп ашай: сен хайттын.

— Хорхман,— дий,— бишийдэн.

Бабасы чыхты:

— Йа балам, нас хайттын, не түрлү?

— Э, штэ, альд'и адам, кувал йеберти аждары.

Аман йекильди атлар, вызыр-вызыр вардылар, хахтлар алдлар бу адам, т'етирди. Т'ийиндирдлер — падшын күйеви олажах.

Бу да, бу эриф тэ т'ельди, ат йанна отруй. Буна пший-пший айтмайлар. Ойнятыйлар чалғы, чалғыжилер чалай. Жыйын йапай падшах. Эй, мында бу кувалы хойуп хондурмаа йер тапмайлар — падшах күйеви энди. Бири пиший сормай. Эриф тэ дайанамай:

— Падшым! Меэм ишим дöуль ама, ан, күйевиниз аждар сойу айваан бир түрлү нышанын алмаан ны? Биз аждарын да лешин көрмедин. Бир түрлү нышаны йох му?

— Аны, варсын т'етирсин!

Буна дийлер:

— Вар, т'етир.

Кувал т'ейй эве. Бир түрлү пший алмаан эбет о, көрмөэн. Кötэрий кörүгү, чыхай эт'и сычан кörүк түбүндэн. Йеберти олары. "Аблар аждара хулахлар олур", — дий. Т'ирей ичери — онда мышых отруй. Тутай о мышыны, сойай, алый мышыны башын: "Абу аждарын башы олур", — дий. Алый, хойай чувала, алый т'итий. Варый онда:

— Ан, т'етирдим,— дий, бу атып тöküлүйлер.

— Олан-олан!— дийлер (таныйлар эбет, алх): — Булар сычан, бу да мышых башы, — дийлер.

Бу эриф дайанамай:

— Падшым, öкүм эт маа — мен варып т'етиirim-эле, — бир йаш оланнара дий: — Варыныз, меэм атыма харшы асылы торба вар — варын т'етирин! О сизе беле верmez ону — нан меэм хамчим!

Алый бир дэнеси хамчи — кётерамай хамчийи.

— Тээ, олан, сен тут хамчийи,— алыш эт'иси зорнан кötэрийлер о хамчисин.

Варыйляр, костэрийлер хамчии, он — он беш адам зорнан алыйлар торбайы, т'етирийлер мында.

Эриф тэ дий:

— Шини мен бошатажам абу торбайы. Анд'ин ийүреи дайанамай — бахман. Ийүреи дайанса — бахсын.

Тутай чувалын көшесиндэн — пат-пат! түшүй аждарын башлары.

— Вай-вай! — хычыриший алх. Пек хорхулу.

Аман тутайлар о йаланжыйы:

— Буну да бағлан хырх атын хүрүүфуна — т'итисин качолунсун, бахсын аждарын хулахларын, башын да!

Бу эрифи энди ичери алыйлар — падшын күйеви олажах бу.

Йежеси бир йере йатыйлар. Саба туруйлар. Чыхайлар, бетин йуважах бу. Хыз алый оханен су, буун элине төгежек. Эриф чыхай, бахса не бахсын — бögүн саба эт'и күн доффан. Бир күн бийана доғай, бир күн ойанна доған. Ойана бахай, бийана бахай:

— Нас ший бу беле? Мен доффан бери күндэ бир күн доғар эди ми, да сизе эт'и күн доғай.

Бу хызын абери вар ондан.

— Айда,— дий, — тут эльлерин, тёкейим су. Мен билийим. Сен маа йарем олмайжаан. Сеэн аберин олмаса, т'емеси özün бийана. Гүзель. Стэмедиим ама, айтайым. Күндөфүштан доффан күн — о, күн. Күнбатыдан доффан күн — о, күн дöуль. Онда вар эт'ен дүниа гүзели, күн т'иби йахар эт'ен. Мен билийим, сен маа йарем олмайжаан сен — онда т'итэжэн,— дий бу хыз.

Йувай бетин, козүн, т'ирийлер, ашайлар. Бу эбет т'итэжек онда, дүниа гүзелине. Чыхай, селамнашын, миний атна.

— Сен т'итийсин ама, меэм онда, йола бир Жумартаси пуканам вар, бир дэ Жумартаси пуканам вар. Олара урунмаа т'итме-саа. Олара урунмаа т'иттин — сен ғайып олажан онда.

Бу чыхты койдэн, шейердэн. Бираң т'итти, бир даа бахай — бир чалаш туруй. Вара-вара варый чалаша. Бир пенжере. Бахты пенжередэн, бахай — бир дэне пукана. Жар-жар-жар-жар! — ёртөе ишлүү. Урчугуун башы да — дэрмен ташы.

— Селам альт'им, пукана!

— Альт'им селам, оғлум! Селам вермээн осан, хулағын хадар парча этэжек эдим сени,— дий пукана, бойунна хылышы.— Селам алмаан осан, доғрам-доғрам этэжек эдим сени. Олан, анда яа йолун?

— Э, йолум бильмейси, пукана... Беле-беле.

— Гүзель. Сен онда ваарыс, мен верийим саа бир йымырта. Сен онда ваарыс, о саа эльне чининен шарап чыхар: "Ич буну", дэп веэр. Ичме-саа. Абу йымырта йых башна харши, хап-эле сачынан, йыхлып халынже тэпеле.

Гүзель. Т'итий. Жұмартәси пукана да беле бир йымырта верип беле дэ айтты. Чыхты, т'итий. О хыз да хырх мердвен йохары отуурор эди, бу дүйнаа гүзели. Көрдлер. Көрдү ондан:

— Баба! Бири даа т'еий ама, пек сийарып т'еий, пек ёкели т'еий. Чар йох, буну жоймаан осах, — дий дүйнаа гүзели.

— Хорхма, хыз. Ону да жойарых.

Вара-вара варый яхын. Дүйнья гүзели она чыхай, эльне чининен шарабы:

— Вай, анежиим! Анда сен шинежез эдин? Мен йылдан саа беклийим дэ. Бүйүр бир татлы шарап, — дий.

О, гүзельлиин көрмәэн, меэмжелайын бираз йарымахыл эт'ен, гүзельлиин көрүй — башындан эпси дэ т'итий. Алый шарабы, ичий. Ичт'еннен пат! дэвирлий аттан. Йохтур.

— Ах! — дий бабасы, дүйнья гүзелин бабасы.— Алын атын онун, чекин ону бох халесичеэ.

Алый атыйляр ону бох халесчеэ.

Энди буну брахаах, энди т'итти хардаша.

Бу альд'и хардаш саба турду, бахты — ағасынын хамчисиндэн су тамнай. Йылхый баҳмаа т'итти. Айлянды т'ельди йылхыдан, баҳса не баҳсын — бир оба хан олған хамчи түбүне. "Аға, — дий, — штэ дүйнайа не вар... Ағам дүйнайа йохтур. Чыхайым т'итэйим, варып ағамы тапарым", — не йеже баҳты, не күндүз, аман ахлашажаҳ. Минди ата, чыхты.

Алды ағаан йолуну, тобух йолуну. Файда! Ахшама күн хонду — альд'и ағаан шеэрине т'ельди. Йолунен т'ейий эбет о. Т'ельди. Айлянды падшашан хапусна. Чапты чыхты падшашан хызы: "О му одур?" О хадар да бир бирне бензейлер. "О му дöйль?" Одур му йосам она бензэр вардыр ым даа?" — халис танамай.

Эй, не узатайым ону? Ахшам олду. Йеже. Йатмаа вахты. Хыз да батмай: бир йере тёшени хойсун йосам айыры да хойсун? Пиший дэ билямай. Хойай тёшек, бир йере хойай тёшек. Йатый бу хыз. Йатый бу олан. Хыз да пший дэ, пший дэ аннамай: "Хойайым абу хылыч абу орта йере: о олса, узатса, эль т'есильмесин, о олмаса, т'есильсин".

— Йатаах, — дий хыз.

Хойай хылычы орта йере. Йатыйляр. Аз ым йухлайлар, чох ум йухлайлар, бу олан эбет йолжу. Адам йухлаан заман абдрай. Узанмах она т'емей. Хыз она эт'и көзүнен баҳай. Бу абдраан — бу тайый. Абдраан о да — йене тайый. Бир даа абдраан о да ама, атай элини, шып! этти йиберди — эт'и пармағын хылыч т'есей верий.

— Вай, ымда не олду? Вай, ымда не олду?

Кötэрильди хыз. Бильмей эт'ен көрүний. Аман чекий о хылычы, брахый. Пармағы т'есильди ми — энди билий: бу дöйль хожасы. Олан да көрдү, бильди, аннады: аға онда халды. Мында йохтур биший дэ.

Саба турийляр. Эриф чыхай бет йувумаа. Йене көрүй бир күн ойана, бир күн бийана, бу хардаш. Абу хыз сорай:

— Анда т'итийси, яа хардаш?

— Беле-беле. Чыхтым йола. Яа нас ший беле сизе? Күндэ бир күн доғар эди — сизе эт'и күн доғай.

— Айтсам, хардаш, фелан падшашын хырх мердвен йохары хызы, о хадар да гүзель — күн т'иби яхай. Мен билийим, сен онда варажсан,— дий хыз. Ағаас нас айтый, буна да: — Жұма пуканаа, Жұмартәси пуканаа вар, — дий дэп.

Бу да варый пуканаа. Пуканалар да буна да ве-рий ёле бирер йымырта.

Бу, не хадар ёкенен т'итий: "Ағам онда халды! Варайым, тахымыны йебертийим!" Бу, хардаш та араптан олан ший, бу да ағадан хуватлы. "Тахымнары көрүп йебертийим!"

Чыхай. Файда-ғайда, ғайда-ғайда!

Хыз көрүй ону:

— Вай-вай, бабам! Бу эпси бир сияа булут т'иби т'итий.

— Хорхма, хыз. Пший дэ олмаз.

Эриф т'еле-т'еле т'елий, баҳса не баҳсын — не хадар гүзель! Чыхай бу харшишне шарапнен йене:

— Вай, анежиим! Анда эдиң сен шинежес? Саа беклерим ўч йылдан бери! Бүйүр меэм элимнен бир шарап.

— Эх! Көпек оғлу! Хайысы вар эдин! Шарап ве-рийлер маа! — уруй йымырталары баһна, хапай алый сачиндэн: — Анда меним ағам? Анда меним ағам? Тапын меэм ағам! — баҳай бир йере бир йе-ре — йолу йох ағаан.

О йолу көрүй эбет: тобуху чыхып т'итти.

— Меним ағам анда? Анда меним ағам?

— Эй, тохтал. Сен йинсандан доғған йосам исандан доғмадын? Тохтал ажыых.

Тохталый бу. Т'ейий баба да:

— Не вар?

— Тапын меним ағамы! Тапыныз! Тапыныз дэ!

Ольдүрежеэм! Тапын мәэм ағам!

Падшах эмир этий ыргатлара:

— Варын чыхарын бох халеси чиндэн.

Варий чыхарийлар бох халеси чиндэн. Чыхарий, йувай, тэмизлийлер, т'етирийлер. Т'етрий. Падшах төкйүт тымар бунун сүтне.

— Фу-у! — дий аға, көтәрилий: — Чох йухладым. Чох йухладым, — дий.

— Ах! Йухлар эдин чох! — дий хардаши.

— Ах! Меним хардашым да т'ед'ен!

Хужаҳлаштлар, о да, севиштлер.

Бир күн отурдлар, эт'и күн отурдлар, ўчүнжүй күнүй иене дийлер:

— Айда, — дий аға, — мен т'ельдим, аламадым. Сен т'ельдин, алдын. Мәэм да онда, йола вар харым. Мен варайым. Сеэн дэ абу дүнья гүзелин вар энди. Онда да бизим бабамдан халан йылхымыз вар. Не йапажаах?

Хардаш халый мында. Аға хайтый т'итий, алый харысын. Бир йере йарым дүньяа бүйүк той йапайлар. Бөгүн дэ бөгүн йашайляр.

Битти масал. Бу да сону.

Түш көрен олан

Л.С.Тохтамиш

Чечинийлер бир адамнен бир хары. Вар сет'из йашна баллары, оғланнары. Бабасы т'итий чөле сабан сүрмәэ. Бала да саба халхай, дий:

— Кötүрүм бабама ашамаа, — дий. — Нине, мен бөгөже түш көрдүм.

— Сөле, олан.

— Йох, сөлемем.

— Сөлемесен, — дöгий ону.

Верий ашамаа бабаа-ой. Т'итий бабаа. Варый бабаа. Ашай баба.

— Баба, — дий олан. — Мен бөгөже түш көрдүм.

— Йа нас түш көрдүн?

— Йох, сөлемем.

Баба да шамарлай, хувай йиберий.

Анда варсын бала? Варый калинасна.

— Йа не сениң исе беле — т'ельдиң бизе?

— Йа мен түш көрдүм бөгөже. Айтмадым нинебабама. Олар да мени хувдлар. Анда варайым? Т'ельдим саа.

— Йа нас көрдүн? Нас? Сөле!

— Йох, сөлемем.

Хувай йиберий бу да. Кальна да хувай. Чыхай четэ. Дағы вар эт'ен. Йапай чалаш өзне. Чуплах хувайляр балайы. Йапай чалаш, отрүй чалашчеэ, эв ашып. Базар бир даа, о күнү чыхай падшах ав тутмаа. Хувайляр бир тавшан. Т'итий күндоғуша. Хувайляр т'еийлер. Т'еий тах аражыхта — тутай бала о тавшаны. Падшах та бахай — бир балажых чуплах отрүй. Дий:

— Йа нас ший сен беле? Не чыхар эдин беле чуплах?

— Мени хувдлар. Мен түш көрдүм. Айтмадым. Хувдлар мени.

Алый падшах буну. Алый, т'итий эве. Йахын-нашый, сорай-сорай — сөлемей, нас эди түшү.

Вар эт'ен онун бир чөр хуйусу. Тутай элинен, көтәрий атай ондачеэ. Кичик хызы да көрий бабаан т'егени, бахай пенжередэн. Хыз көрий: "Недир яа бу — бабам брахты хуйучеэ?"

Баба т'ейий, туварый, верий атларын ыргатларына.

Хыз да варый, хыдырый, тапай о хуйу. Бахса не бахсын — сес этий она:

— Сен йисан ым?

— Мен йисан.

— Саф ым сен?

— Саф.

— Мен саа т'етириим ашамаа, — дий хыз.

Варий, бардаға хойай аш, алый сүт, ѡкмек, т'етрий, бағлай үипе, йиберий. Бахай буну. Йашы да бир харер.

Бу падшаан да ўч хызы вар. Бир хызына т'еийлер худа. Падшах вермей.

— Йиберийим бир күтүк, — дий, — о күтүүн не йан осен да йан, не йан тамуру?

Бу хыз да т'ейий эбет күндэ дэ, буна ашамаа т'етрий.

— Не вар дүньяа?

— Йа не вар? Т'ельлер худа жижама. Бабам вермеди. Йиберийлер йарын бир күтүк — не йаны осен дэ йаны, не йаны тамуру, бильмеэ т'ерек.

— Хм. Т'етирселер күтүгүү, котүрүнүз ахан суюа. Осен дэ йан халып йухары, тамур дэ йан ашаш чеврилир.

Бу хыз бильдирмөэ стәмей бу оланың лафеткени.

— Мен,— дий,— түш көрдүм беле-беле: сизе т'еселер, наз олур.

Сордулар — айттылар. Баба да хайль олуй. Алыйлар хызын, т'итийлер.

Т'елийлер ортанжи хыза худа. Бу йене вермей хызыны. О хадар зенд'ин адам: вермей хызыны.

— Мен,— дий,— эт'и сығыр йиберийим. Анд'и анасы, анд'и баласы оса тансаныз, о вахты хыз сизин.

О хыз йене т'еий, йене сёлий буна.

— Хм. Хапаңыз сиз эт'исини эт'и йере. Бала да аннай öz ачыны — чапар анасына.

Бу хыз йене сёлий олара. Олар йене этийлер ёле. Саба халхайлар. Йиберийлер эт'и сығыр то-суннарынен. Олар да таныллар. Бу да йох. Ортанжи хызын да алыш т'итийлер.

Бир йыл чечий им, не... Т'елийлер бу хыза, ки-чик хыза, худа. Йене вермей падшах. Набажаҳ олар? Вермей. О да дий:

— Мен т'етирим мында, сизин көйүнүзе бир ох. Ону т'им атай — мәэм босамаан сүтне түшүй, о вахты хыз сизин.

Хыз ағлай. Стәмей хожаа вармаа. Варый бу йаша:

— Билесин не?

— Ағлама,— дий.— Т'есиннер абрада, хуйу стне, мен атарым.

Ама йох. Хыз эбет стәмей ёле. Башлай жижа-ларынен лафетмөэ:

— Айдаң вараах бахчийе, айдаң вараах бахчи-ье, — башлайлар йүрмөэ.— Мен,— дий,— бир йылын бабам онда, хуру хүйуче бир ший браххан — көргөн эдим. Вараах баҳаах.

Варийлар. Бахса не бахсыннар — йисан вар он-дачээ. Т'елийлер бабаа, сёлийлер. О дий:

— Ёле оса, чыхараах.

Чыхарийлар, т'ийиндирийлер. Т'етрийлер худаларын көйүне оху. Атайлар. Бири атай — йох. Бири даа атай — йох. Энди бу олан, бу түш көрөн олан да атай. Бу босамаҳтан о босамаға варий түшший. Падшах та aber йиберий:

— Көпек оғлун баласы! Т'ельди, тах чатын сүт-не түштү. Хапум ачамайым. Т'есин чыхарсын.

Э, напсын? Селамнашый. Чыхай т'итий. Т'и-тип отрой, бир даа бир адам, бельне бир дэрмен таш, башына да бильмейим не, чапай тавшан ардына. Олан:

— Марефет: беле таш бельне харшы, башна да бильмейим не, хувай тавшан ардына!

— Йа марефет маа мы? Марефет түш көрөн олана, — дий бу адам.

— Йа сен ону көрсөң, айахташ олурсу мы?

— Олурум.

— Йа мен о,— дий.

— Айда.

Т'итийлер-э. Аз ым т'итийлер, чох ум т'итийлер, бахса не бахсын — эр бир адам йатхан йере харшы, диннений. Олан дий:

— Йа не йапхансын? Не йере харшы йапышып халғансын?

— Йа иеди хат йер түбүне хуртнен харынжа тэ-пелешийлер.

— Хм. О хадар марефет!

— Марефет маа мы? Марефет түш көрөн ола-на, — дий о да.

— Йа мен о. Айда,— дий, буну да алый.

Аз ым т'итийлер, чох ум т'итийлер, бахса не бахсыннар — йатхан özен йағасна бир адам, че-кий, ўф! этий, тәким дә алый сүйү. Халый балых-лар, хысахчалар, хаплу бахалар, не вар не йох. Чапаланғаннар. Аз халды йебермөэ. Сора йене йибе-рий сүйү. Олан да дий:

— Штэ марефет бу йисана да!

— Хм, марефет маа мы? Марефет — түш көрөн олана! — дий бу да. Тахымы да бир дэ.

Буну да алыйлар айахташ. Аз ым т'итийлер, чох ум т'итийлер, бахчийе түшшийлер. Бир адам о харғаан хүрийгүнү бу харғаа хойай, бунун да она хойай, чевирий. Ёле дә тәз чевирий — харғалар бир ший дә дүймайлар.

— Ан,— дий олан,— марефет! Көр-се буну.

— Хм, марефет маа мы? Марефет түш көрөн олана,— дий бу да.

— Йа она айахташ олурсун? — сорай бу олан.

— Олурум.

Аз ым т'итийлер, чох ум т'итийлер, йене бахса-лар не бахсыннар — бир адам йатхан абелеге: би-йандан күнеш, чичек ачхан, бийанды хар, жель, боран.

— Штэ марефет! — дий бу адама да.

— Йа марефет маа мы? Марефет түш көрөн олана, — дий бу да.

— Йа она айахташ олурсун?

— Олурум.

Хач тәне о вар йа? Йеди дәне. Т'итийлер. Ва-рийлар. Падшах харшы алый булары. Йемек йе-

меэ хойай булара. Чинилере дэ ағу хойган — ағу ламаа стий булары. О т'ереттэ бу олан дий харгалаарын хурйухларыны чевирген адама:

— Абу чинилер бийандан т'ечисин, былар ойандан.

Аман дэгиштирий, т'имсе дэ көрмей. Падшах алый брахый шаркасына парча, бу чинидэн. Альп брахханынен — йеберий халый шарка. “А! Бу танды. Бу билий”.

Бу адамнар ашайляр, ичийлер.

— А,— дий,—меэм бир пуканам вар. Варсыннар абу пукананен бир йере, бирер бардах су т'етир-синнер.

Алый бу пукана да көмеч, тузлу көмеч, чыхай т'итийлер, бу таш байлянган бельне дэ, т'итийлер. Варыйлар, алыйлар су. Пукана дий:

— Айда, отраах азжых, ашаах. Мен көмеч алдым, — дий пукана.

Отруйлар, ашайляр. Бу адам да йухсрай, йухлай халый. Пукана да о вахтынен хачай т'итий.

Булар да баҳай:

— Чох йохтур булар, — дий. — Аи, диннен, не олду?

Диннений — йухлай о.

— Аи, вер маа бир ох, атайым, хахсын ондан,—дий бу түш көрен олан. Алый бир ох, атай, ох та варий түшний онун бурнуна харши.

— О-п! — этий, халхай. Пукана йохтур. Чыхарий атай белиндэн дэрмен ташын. Йибере верий, т'ечей т'итий пуканайы.

Тахымжы онда тапайлар беле.

Падшах та пший дэ этамай.

Энди йежележеклер. Падшах йахтырий бир соба — дэмир бир эв т'иби. Йахайлар. Абрада да чапчахларнен сулар. Харавлу отруйлар. Йаттыржахлар ондачээ булары. Ахшам олуй. Дий булара:

— Т'ириңиз.

Булар да хорхмай. Т'ирийлер. Түш көрен олан да дий бир йаны хыш, бир йаны йаз йапхан адама:

— Ўфүр-эле ондачээ парчажых, йап о йандан боран, бийандан женнет авасын, о хадар сыжых олмасын.

Бу да сыжахларыны йапай, дайаный хапуя харши — чапчахларнен сулар бузлай халый. Харавлулар да бузлай. Йатый йухлайлар, нас т'ерек. Саба ачайлар хапуйу, чыхайлар. Падшах та шашай халый. Напсыннар энди булара? Верий хызын.

Чечий бир хач йыл. Алый хорандасын, варый ана-бабасына. Лаф йох. Хужаҳлашты, општүлөр. Кальнасы да т'елий. Эр бир лаф олунду. Ахшам йаттылар. Саба халхтылар. Бу оланын да бир алты-иеди йашна бир бала, оланжых. Нинеси дий:

— Оғлум, алый оханен су да вар хапуун ёгне, бабаан эльлерне ток, йувсун бетини.

Оланжых варый, токий бабаан эльлерне су. Йувай бетини. Бахты күльдүй. Т'елий. Софра хойайлар. Бабасы да сорай:

— Не чү күльдүйн?

— Шинди мен айтырым түшүм, баба.

— Йа нас түш? — унутхан эбет о.

— Аи, сен маа сорған эдин, мен сөлемеэн эдим. Мен о вахта эдим сет'из йашна. Мен айтмадым — сиз дэ мени хувдуңуз. Мен дэ көрдүм түш — алғаным падышах хызыны, дэ меэм дэ оғлум меэм эльлериме су токкен. Мен утандым айтмаа.

Абеле дэ битий масал.

Үч көпек

I.C.Хавалджи

АДААМ БИР ДЭНЕСИ безген кёйчеэ отурмаа. Олған шобажлии бир атынен бир арабасы, ўч хойуну вар. Бир даа хызхардашы вар. Чыхай т'итий чөлүлүге отурмаа. Масал эбет — көпек ашасын!

Т'итий бир хач километыр, тапай бир тарамаа бир эв. Печ тэ ойуй. Башлай чечинмеэ. Түфеи оон да вар эт'ен. Варий күндэ ав тутмаа. Хойуннар да тарамаче жайилий. Бир-эт'и күн чечий. Бир күн даа сабахтын баҳай — архадан ўч атлы көрүний. Ўч атлы көрүнямай, оон ардына беш тэ көпек. Көпеклер атларындан да балабан. Т'еле т'елийлер. Селам верди, селам алды. Бири дэ дий:

— Айдан, дэгишшээк: мен саа ўч көпек веэrim, сен вер ўч хойуну.

Эй, бираз ойлар мы — дэгишийлер.

Бу атлы да чыхарий хойнундан бир хавал, веरий булара:

— Бу хавал чалсан, анда да олсан ол, бу хавал чалсан, көпеклер анда да олса, йетишежеклер.

Гүзель. Бу көпеклер дэ ѿле жамбаз көпеклер! Ав тутмаа чыхса, не вар мында, жанавар да, не вар да — аман хап! тутайлар.

Булар да т'итий чөлүлөрине, булар да халий. Күндэ дэ ав тутмаа, авланмаа т'итий, чох ав тутай, алый т'елий. Йахшы чечинийлер.

О тарамаче дэ вар эт'ен бир дирек. О дрек түбүне вар эт'ен бир чохрах. О чохрах та тутар эт'ен бир арап. Э, бу т'итий авланмаа, хардаш халий эбет эве. Аш пиширий, эв бахай. Күндэ суйяварий. Бу чыхай, арап, дий:

— Айда, ағаны жойаах, барабар йашарых.

— Йа нас жойаах?

— Нас жойаах та? Мында вар бир пörüb, йеди хат хапу түбүне дэ. Онда хапасан кöпеклери, олар чыхамаз. (Кöпеклериндэн хорхай былары). Хапахлы оса кöпеклер, битиирик. Ахшам оса, авжиликтэн кöпеклер тэк т'еий, вер аш, хапа кöпеклери. Олар ондан чыхмай. Öле т'ибик, чалса аған, чыхамайляр.

Бу да хайль олуй эбет.

Аға т'итий авланмаа. Ахшам олуй. Кöпеклер эртэже т'еийлер. Эртэ т'еий кöпеклер. Бу хапай кöпеклери пörüba. Пширий аш. Сувлу, тузлу пиширий. Т'еий аға, ач олуп т'еий авланмадан. Отрёй ашай.

— Öле сусадым,— дий,— вер-се бир су.

— Йа аға, суйум йох. Аржладым. Хорхайым чохраа вармаа.

— Вер мaa казанок, мен ваарым.

Алый казанок, т'итий, варий, суйя долдуражахой — чыхай арап, тутай ардындан:

— Т'им öкүм этти саа меним чохраамдан су алмаа? Т'им öкүм этти саа чохрахтан су алмаа? Мен сени ашажам! Патлажам сени!

— Этме, парлама. Хайтырым.

— Йох. Т'ельдин энди, танышмадын — парлажам, ашажам сени.

— Олан, тохтал,— дий,— беле дэ ғайып чечинишем. Бабамдан халған бир авам вар. Мен абу талдэрек сүтнө минип чалайым, ойняйым — ондан сора парласан, парла мени, атарым öзүмү ағызынче, ўттар үйберсин.

Кöпеклере сес этэжек.

“Э! Олған,— дэп,— минсин, ойнясын. Мен ону минсө дэ, парлажам”, — дий арап.

Бу миний дэрек тэпесине, айляный отуруй да, чыхарий хойнундан хавалы: “Шини мен хычыраҗам”. Чыхарий хойнундан хавалыны, башлай:

Ду-лу-лу-лу-лу-дуй,
ду-лу-дуй, фей-фей!
Ой да, барах, бас, барах,
тэмелини хаз, барах,
йеди хат түбүндэн
хаз, барах, йетиш, барах!

(Писня за Л.С.Тохтамиш)

Кöпеклере сес этий. Кöпеклер дэ йеди хат хапу түбүне дэ хапахлы.

Үч кöпенин арасы бири эн жамбаз. Хулағы — энд'ерим хачып хувуп хятса, йеди километр йердэн сес алыр эт'ен. Кöпек тэ хулағын хойған йере харшы йухтай. Сычрады халхты: “Хулағыма сес т'еген им? — дэп, — Йохсам түшүме көрдүм мү?“ Ойана бахты, бийана. Кöпеклер йухтай. Пат онуда, пат буна да. Халхты кöпеклер: “Не вар?“ — “Шорбажин сеси т'ельди. Тээ чыхажаах!“ Ах! Мында хапулар. Дэмир хапулар!

Шорбажи дүйд'ен — кöпеклер йох. Кöпеклер пек дэрэн хапахлы. Башлады йене:

Ду-лу-лу-лу-лу-дуй,
ду-лу-дуй, фей-фей!—

”Тээ чыхажаах,— дий,— кöпеклер“.

Онда-мында, онда-мында... Сувурлушуп кöпеклер миний бири бирне, гөрүндү бийана, йетиштилер — парча-парча эттилер арабы. Хутулду. ”А-а,— дэди, — бу хардашым ишидир!“ Т'ельди, тутту хардашын, кötүрдү атты чыхары — парлатты. ”Э-э,— дий,— мында чечинишем битти. Чыхайым т'итийим — бела ташыр. Варайым, чобан йүрэйим“. Бизимчас дэсем — бела ташыр.

Чыхты т'итти. Öгүне варып чобан йүрдүлөр Хобана — Кубана. Варды чыхты отавлара. Варды бир отава. Бүйүк отав. Айлянды хапуйя. Селам верди, селам алдылар.

— Мен... ажеп, чобан т'ерекмей сизе дэ? Мен т'ельдим йүрмээ.

— Вай,— дийлер.— Чобаннара — öзү чох, козүй йох. Ама кöпеклерин жамбаз, кöпеклер дэ жамбаз олғаны. Мында жанавар пек чох. Кöпеклер т'ерек бизе.

Алдылар буна. Кöпеклерин алдылар, буна да алдылар онда.

Онда да вар эт'ен бир бүйүк даф. О даф сүтнен чыхар эт'ен бир бүйүк йылан. Күндэ дэ бир хойун т'еп алыр эт'ен. Күндэ дэ бир хойун т'еп алыр эт'ен.

Тан саба турдулар, коччурдлар, хойун т'итийлер. Чыхты дағдан йылан. Т'еий.

— Ах,— дийлер,— йылан т'еий.

Хачан көрсөткөн, кöпеклер йетишши парча-парча эттилер йыланы. Хутуллдар.

Не хадар онда чобанных этти бу — бунун энди беш хошу вар. Айрылды блар да, öз башна чечиниш этий. Бүйүк хошу олду бунун, номай мал олду.

Öгне дэ вар эт'ен айдамахлар. Кёрий бу номай малы, түшнийлер бунун ардына мал алмаа. Ама хорхайляр кöпеклердэн.

О туур эт'ен бир хутраа. Орада да хырх тэнэ айдамах вар эди. Варийлар хутраа, буна ыргат т'етирийлер:

— Штэ, т'етирдик саа дэмирлер, йапын дэмирдэн аран, хапарсын кöпеклер, ахшама т'еселер.

Бу да беле дэ йапты. Айдамахлар да дий: "Биз ону энди тапарых".

Бу да саба чыхай. Хойун т'итий эбет бир хач километр, он беш километр т'итий жайип. Ахшам ўстү хайтамай. Чеч олуй. Хайтмай, онда ятый. Ахшам олду. Бу көчүй. Хойун жайилий т'итий. Йары йеже вахты олду. Варылды бир обаа харшы, сарылды орада хойу, тохталды. Бир даа бахса не бахсЫн — хырх тэнэ атлылар сардылар буну. Сарды алдылар буну:

— Ольдүрежеэк сени, мал алажаах.

— Этмен öле. Этмен öле.

— Пший дэ олмаан, ольдүрежеэк.

Сора олан дий:

— Напсан, йапыныз ама, бабамдан халан бир авам вардыр. Чыхайым абу тэпе сне, чалайым, ойнайым. Ондан сон напсан, йапыныз.

Кöпеклер хычыражах энди. Чыхты тэпээ дэ, брахты чалманыны, чекменини. Чыхарды хавалыны, башлады кöпеклерин сес этмee:

Ду-лу-лу-лу-лу-лу-дуй,
ду-лу-дуй, фей-фей!

Кöпеклере сес этий. Кöпеклер дэ хапаннар айтханнары т'ибик: дэмир хапулар түбүне хапаннар кöпеклер эди. Э, бу кöпек шитий янене, сес айирий янене. Сычрады халхты. Ойана сычрады, бийана сычрады — пший этамайлар. Дэмир, дэмирдэн дэмир. "Эт'инизи дэ парларым!" — дий.

Бу чобан да бир т'ере сес этти — йохтур олар. Эт'инжи сес этти — йохтур. Ўчүнжи сес этти. Диннений — гүдүрдэй орталыны, т'ейилер. Т'ейий кöпеклер, т'ейий. Бу сес этсе — кöпеклери увулдай т'ейий. Айдамахлар да дий бир бирне:

— Бах она — насын севиний! Сонт'и күн, шини ольдүрежеэм — нас ойняй, насын севиний!

Өле дээниен насын иетиший кöпеклер — о хырх тэнэ айдамах парча-парча-парча этти кöпеклер. Т'ими ойана парчаладылар, т'ими бийана парчаладылар. Бири дэ хутулмаан.

"О-о! — дий олан. — Кёрдүн сен? Бир дэне дэ хутулдум. Айдайым бу хош, т'итийим. Яа анда йү-

рийим мындан? Варайым шеэрэ, ёзме хысмет хыдрыайым". Хары хыдрымаа т'итий.

Айдай, шеэрин йағасна кётүрдү. Ондан чыхты хасапчилер. Сатты бу хойун тэкиминен. Сатты бу хойун, түштү шеэрче. Башлады ѡзне хары хыдрымаа.

Тапты ѡзүне хары. Хары тапхан сора ѡзне, ствана да варийлар эбет. Пший мында йох. Кöпеклери дэ йанна. Вардылар ствана, т'исе т'ирдилер, кöпеклер йанна. Алх та дий:

— Кöпеклер недир буун йанна? Т'исе эбет!

Кöпеклер йанна. Брахмай. Стван алды, чыхты. Хайтый т'ейий энди эве. Бир сохах чечий, эт'иси сохахче айляный — чыхай бу кöпек ѿгне: "Парлажам сени, шорбажи!"

— Олан, этмен öле!

"Парлажам. Йа парлажам сени, яа т'ес башым".

— Э-э-эй... Чар йох.

"Парлажам сени!"

Бу дэмей: "Парлан мени", дэп. Уруй кöпенин башын бойнундан, хылычынен кöпенин башын т'есий. Эт'инчи сохага варийлар — харшы бахша т'елий дэ. Не узатаам — ўч кöпек тэ ўч сохага, ўч кöпек тэ чыхай — эписин дэ т'есий бу. Сонт'и кöпени т'есежек заманы:

— Йа нас ший бу беле? Не чү? — дий.

"Йох. Биз сени бахажах эдик вечнийинже. Сеэн шини аяахташын вар. Сен эвленимээн осан, сени ѡлёмүнже бахажаах. Сен шини бизе йыннамайыс, харына йыннайыс. Ондан ѳтёрү дэ ольдүр бизи. Сеннен отурмаа чаремиз йох энди".

Сонунт'и дэ уруй да сонунт'и дэ халий йердэ. Оле дэ битий масал.

Хырх ид'ит

В.І.Папаяні

БИР ЗАМАНДА вар эт'ен, бир заманда йох эт'ен, бир заманда бир харынен бир адам, бир хызы вар эт'ен. Балабан олуй. Стийлер эвленимээ. Вар эт'ен ид'итлер, хырх ид'ит. Оларын агаларына стийлер бууну эвленимээ. Нышаннайлар. Сора баштайлар анасы-бабасы азырланмаа дүгүнне. Бу да варып бильмээ стий нышанысын, анда отурғаны, ѡмүр эткени.

Чыхай эвдэн, т'итий — даға отурур эт'еннер. Баштай т'итмеэ, чапай-чапай-чапай. Раст'елий бардах арабасы. Алмай ону, Солий ону она, беле-

беле т'итийим, дээн. Сора раст'еий пичен арабасы. Она да сёлий о анда т'иткени.

Сора т'итий, түшний даға. Варый даға. Башлай хыдырмаа эви. Вара-вара варый. Бир балабан эв. Отруй эт'и йандан эт'и көпек. Нас т'ирсын онда? Көпеклер отруй аяах сне. Йыртажаҳлар бу хызы. Хапу да аралых эт'ен. Йиберий верий ёзён хапия доғру — көпек йыртай урбасын.

Т'ирий ичери. Бир т'есек бөльме. Олары тахымын көрүй. Сонуна эт'и хапу даа вар эт'ен. Т'ирий. Биричээ түфеклер, пычахлар ханны. Ачай ёбүрүн дэ. Онда да бир т'есек ёлү хызлар, адамнар, хан орталых. Бир даа штий сес — атлар т'ей. Хорхай — напсын онда? Чапай т'итий нышанысын кырват түбүне. Сохлуй.

Т'елийлер олар. Т'етрийлер хызлары. Т'етрийлер адамнар да. Ичийлер онда, хонушуйлар. О хызлары хыйнайлар. Сора ёльдүрүйлер олары. Сабалых энди дағылылар, т'итийлер ёзү кырватларына йатмаа. Бу да динний. Энди йухласалар — хачажах.

Диннеэ-диннеэ, энди башладлар хырылдамаа. Халхай йериндэн, чыхай йаваш-йаваш. Чыхай кальдора. Сонунт'и хапу ачханда хапу гыйылдай. Мындан хычырийлар:

— Т'им о? — дээн.

Бу да дий:

— Йуван, — дий.

Чыхай орадан. Башлай хачмаа, башлай хачмаа. Варый бу пичен арабасна. Бу папу чыхты:

— Яа мен аламам сени. Сени ёльдүрүйлер мээм арабама.

Бу орадан хутлуй, йене башлай хачмаа. Варый о бардах арабасна.

— Пек тэ йалварыйым саа, — дий, — ал мени, ага! Хутар мени.

Алый ону, хойай бардах түбүне, чах түбүне. Ондан да, о бала сүтне — бардахлары. Энди бир даа блар т'итийлер. Оларын ардына патыр-патыр-патыр ид'итлер т'ей, о айдамахлар. Т'елийлер, рух-турух этийлер буун бардахларын. Тапмайляр.

Бир даа т'итийлер бу айдамахлар. Варыйляр мында, нышанысын эвине — онда да йохтур нышаны. Айляный хайтыйлар.

Бу хыз чыхай бардах түбүндэн, т'елий эве. Дүгүннүйк азырланыйлар даа. Т'елий:

— Яа анда эдин сен, ахыз? — дий нинеси.

— Вардым, — дий, — нышанысын эвин көрдүм, йуртун.

Ана да раатсыз:

— Вай, чыхар-са парланых урбаны сыртындан.

— Турсун, чыхаарых.

Бир даа энди дүгүн башланый. Ана йене дий бу хыза:

— Ахыз, чыхар парланых урбаны сыртындан, энди чыхажаан дүгүне.

— Мен, — дий, — т'елин олғанда чыхаарым. Тэк тэ меэм, — дий, — бир ыржам вар, сёлейим о ыржамы, сора олурум т'елин.

Т'ирий хыз, тутай урбасын, парланых йерин, сёлий олара:

— Мен стэдим бильмээ нышанным анда отурфаны. Т'иттим вардым, ўч күн дэ вардым, таптым эв. Балабан эв. Гүзель эв. Вардым көрдүм эр бир түрлү йерлерин, бөльмөлөрин. Бир бөльмечеэ түфеклер, пичахлар ханны, бир бөльмечеэ даа бир т'есек ёлү — хызлар. Сачларым титъленди о хызлары көргендэ. Бир даа патыр-патыр атлылар т'ей. Шашмаладым — анда варайым? Т'ирдим нышанымын кырватын түбүне. Бир даа т'ельдилер, т'етирдилер бир т'есек гүзель хызлар, йашлар. Ичтiller, ойнядлар, хыйнадлар олары, ёльдүрдилер, сора тахымы ёзү бөльмөлөрине т'итти йатмаа. Мээм нышаным да т'ирди бөльмөсине. Мен дэ диннейим: йухласалар, хачажам. Бир даа... йухладлар. Мен чыхтым бир он хапудан. Сонунт'и хапуйя чыхханда хапу гыйылдады. Мен хачтым чыхтым. Хычырдылар: "Т'им о?" — дээн. "Йуван", — дэдим. Штэ. Раств'ельди маа пичен арабасы, алмады: "Хыйнарлар сени олар, мен олары билийим". Сора т'иттим юлума йене. Раств'ельди бардах арабасы, алды мени, хутарды. Мен орадан чыхтым, т'ельдим эве. Анам маа ёкелений: "Чыхар урбаны", — дээн. Мен дэ урбамы чыхармадым — көрүнүз мээм урбамы: чыхханда көпек тишледи, парлады мээм урбамы. Йынанмасаныз, мен вармайым о ид'ите. Мен онда стэмейим ѿле отурмаа. Олар мени көтүүрлөр, мени ёльдүүрлөр онда. Мен т'имсейе дэ вармайым.

Дүгүн алхы да булары шиткенинен чағырдылар аст'ер. Бир даа айдамахлар т'ельди ми, тутту алды о айдамахлары, нышанысын да, эпчисин дэ аписе хойуп аттылар. Ёле дэ битий масал.

Аталар сөзлери

А.Д.Бичхиджи

Ағызыңдан дады чыхсын, хойнуңа т'ирсын. Эт'и адам хавгатыйлер. Ахыллысы айтый бир авара лаф. Ёбүрү дэ дий: "Сен мендэн ахыллы ама,

ахылың йохтур: ёле чирчин лаф айтыйсы мана. Айтан лафың ағызыңа дады халсын – бох аша!"

Адам су ичкендә йылан да дэгмей.

Айтан лафың ағызыңа дады халсын.

Ал-атир сормаан (Чағырманжез) софраа отурма.

Аллаан хулағына осун!

Алма директэн авлах түшмей.

Алхтан т'елене тойум олмаз, о да вахтына булунмаз. Т'етирдлер мaa бир пита. Ашадым мен ону. Мен тоймадым. Беклейим-беклейим, ач, артых пита т'етирен йох. Она да тойум йох. Ишлемеэ т'ерек, йендинин осун пита. Мен дэ о вахта күндэ ўч сефер ашарым, не хадар стийим.

Амбарларыныз толу олсун! Сыйырларыныз сүтлү олсун! Сабан-сабан! – із колядки.

Арабаан ѡк көпчегин (көпчеэн) йизине арт көпчек басай (т'итэй).

Архаң оса, тапарсы(н).

Ат хаталанан (каталанан) йере йүнү халый.

Бал тутан адам пармыны йалай.

Бала доғанды ахылы олмаса, сора, хойсан да, турмай.

Башына урганнар – "Вай, архам!" – дэгэн. Адамы тэпелийлер. О адам да хычырый: "Айахташлар! Т'елин(из) мында, хутхарың(ыз) мени!" О адамын айахташлары да йох. Ёле хычырып-хычырып халый.

Догру(суну) сёлеэн адама йаланжи йынанмай.

Зенд'инин гёнүлү چыхынжас ғарибин жаны چыхай (чыхар).

Йабан йердэн хыз алсан, арышлары о йана баҳай. Онун хайтмаа чареси вар. Андан алдың, о йана на баҳай.

Йабан көз йарых версе, т'эр: "Вай, көзүм!" – дәмез эди.

Йабанжидән доғмуш олмаз.

Йаланжинин йолу хыса. Чох йалан сөлеме оламай. Ону да адамнар тутай.

Йаланжинин эви йанған – йиссаннар да она йынанма(ғ)ан.

Йаланжинин шаады сыйыргы да йанна. Йаланжи йалан айтый, шаады йаланы да айттырый, шоб дөгрү осун. Догру(суну) сёлеэн адама йаланжы йынанмай.

Йахшы (незетли) аш халыңжез йаман хурсах патласын.

Йенди дэ калата, она көре көпеги дэ калата.

Йүз сефер бах, бир сефер ал.

Кылтык тутса, дийлер: "Кальнасын майасын чалған" яй "Мени анай".

Не йаның ағырмай, о йаныңа яат.

Не чүн сен т'елин т'ибик т'ийиндің, отруйсу? О хадар чох бизим ишимиз вар!

Өлен сығыр сүтлү олуй.

Сағыр шитмесе дэ уйдуруй. Бир йердэ отруйляр ўч адам: бири топал, бири сағыр, бири т'эр. Т'эр айтый: "Бах! Штэ, т'елий бир адам!" Сағыр да айтый: "Мен штийим – т'елий адам". Топал адам да дий: "Айдан, хачаах!"

Сана кётәк т'ерек эшек судан т'елинжез. Сен ѿле олдун, олан, эшек судан т'елинжез сана кётәк т'ерек. Сен о вахта олурсун йахшы олан, ѡгренежен.

Сени ташнен урсалар, сен ѡкмекнен ур. Саа авара иш этсeler, сен она гүзель, элик, йахшылых эт.

Сирт'еэ ѡкени чыхарып көльмеици атәше брахма.

Суя варды – сусуз хайтты. Адам варған суя, су алмаа. Хайтый сусуз – унутхан не чүв варғанны.

Суя кётрүй – сусуз т'етрий. Ширетли, атик адам кётрүй ахмак адамы.

Сығыр тутсан, сүт осун, оймаға сағ, хашыға маїала.

Тавух йымыртасыны йабана брахмай. Эвине йымырта хозлай. Эпси дэ эвине т'етирийлер.

Тавшана – хач, тазыйа – тут.

Төкүлөн савут (чанах) толмай. Ишлийси бырада. Бездин бу иши. Брахтын, т'иттин бахша йере. Башладын ишлемеэ. У иши дэ бед'енмедин. Бездин у иштэн. Брахтын, т'иттин бахша йере, йаны ише. Бу йердэн о йере көчкен сайын толу чанах токтүлүй. Ону ишлеп, чанағы толдурмаа т'ерек.

Туварчинин харғышындан мал йебермей. Оон да тэк бир лафы эт'ен: "Йеберип хал!" Бахша лаф йох эт'ен.

Т'елин т'елий – отнен йалын т'елий, хыз т'елий – сипирт'е дэ халтрай.

Т'итти йүрек – халды бөрек.

Т'эр базара вармай, т'орсүз да базар олмай.

Үчт'иев – ич маразы.

Үчт'иев собаан чырайы осун, бабасынын шеирааты олсун.

Хазма чухуру – йендиң түшерси(н) о чухура.

Хайнанаан тили вар, тильне көре иши вар. Ишлей чох.

Хайнянаан эн ийисиндән душник йапарлар.

Харыны сачы узун, ахылы хыса.

Хатых ашаан тутулмаған, бардағы йалаан туулған.

Хожасыз хары – йүгендесиз ат. Хожасыз харыяа иашап чечинмеә авара, йүгендесиз ата йүрмөә авара.

Хойнұңа үйатан харыңа үйнанма: хары (пек алдатый) тильті (тибик).

Хороз осун да хожаң осун. Не хадар да авара чечинип отурсаң хожаңнен, өкени чыхарып хожаңы брахма.

Хуватлы үисан таш сыйха – сүйү чыхар.

Хуту гыдырланый, хапағын тапай.

Хыз бала әвне мисағир: бөгүн вар – үарын т'елин т'итэр.

Хызымы, сана айтайды, т'елиним, сен анна.

Хыраллаан шийин дәгери бүйүк.

Чох чобан олан үере хойун арам т'итий. Оон чүн дә соймаа үетиштирамайляр.

Шеп тә бир, шегер дә бир.

Әвленинжәз – бининин сұлтаны, әвленген сон – биригинин сұлтаны, айырылған сон – дүньяның масхарасы.

Эт'и көзүңүн бирне үйнанма. Үйнансаң, аны – пек алдатыйляр.

Эт'и әлиме он пармах – анд'ини т'естим, о да ағрый, эпсі дә бир ағрый.

Тапмажа

П.И.Мурат

А биз әдик, биз әдик тә,
отуз эт'и хыз әдик,
бир тахтайа тизильдик,
саба данда чезильдик.

(Тиши)

Ахшамда ачай,
сабада ачай,
анасы ёлей –
эвдән хачай.

(Үйлдүзлар)

Көк гүдүрдәй,
гöгем чаттай,
хаз инильдәй,
инжи токей.

(Жельдәрмен)

Мен т'итийим – о т'итий,
öгме дынгыл-дынгыл этий.

(Сахал)

Оп отруй, топ отруй,
көпектән хорхуп отруй.

(Бок)

Пенжерейе оймах,
тарелкай хаймах
ич олур му

(тоймах)?

Узахтан баҳтым – мал,
янна вардым – бал,
узаттым элими алмайна –
толду авучум хан.

(Дут)

Уп-узун – гольжем йох.

(Йол)

Хара хайыш үамбе үатыр,
халхар, опер, йене үатыр.

(Махас)

Хырмызы хызжых —
кötүне чубужук.

(Фишине)

Аведәс

”Башла“ – дәдим – башламадым, аведәс,
башлавуҗу үылдыз доғду, аведәс,
күндоғуштан ышыхын доғду, аведәс,
ышыхындан үылдыз көрүндү, аведәс,
бу үежеси Христос доғар, аведәс,
доғдуғуна севинч олур, аведәс,
чобаннара бийан олур, аведәс,
хозу бағыш т'етирдилер, аведәс.
Ирод падышах ишитти, аведәс,
аст'ер алыш үола чыхты, аведәс,
йүз он дөрт бин бала хырды, аведәс,
Христозу да буламады, аведәс,
Хараныға хападылар, аведәс,
беш хамушнен хыйнадылар, аведәс,
Хачлы ағач сүрьеттилер, аведәс,
”Чох харғышлы дәмиржилер, аведәс,
”Дөрт т'ес“, – дәди – беш т'естилер, аведәс,
эт'и әлими мыхладылар, аведәс,
эт'и аяғымы мыхладылар, аведәс,
артых мыхы йүргегиме мыхладылар“, аведәс.
Су истәди – вермедилер, аведәс,

тузнен сирт'е ичирдилер, аведэс.
Йылына бу күнёне салығынен, аведэс,
ахча чыхар йавлығынен, аведэс.

Білокам'янка, Л.Ф.Баенко

Алем

Борлу суйун юстүндэн, ағелер,
атымы атлаттым.
Он беш йашна Гаравиль чуфутун
ötүнү патлаттым.

Шарош әдим, дуйамадым,
пичах ойняттым.
Бир татары соймажөз, анем,
йолуму да ачтым.

Беш йүз атлы хоралап алдылар –
йене хутулдум.
Эд'ерими архама урдум (уруп),
обайа жывырдым.

Алебин (Алем) оғлу тутулду, дэйен,
анеси ағледи (ағлесин),
тарип бабем (харт бабемин) бағырына
ташлер бағледи (бағлесин).

*Новоласпа, М.П.Євреїмова,
П.Ф.Карамалі*

Ане, башым ағырый

Йары йеже вахтыне
хапум урулду.
Бен санеттим, тарип тә, ах, анем –
энд'ерим ажель...

К.Д.Екзархова

Ане, бени алдаттылар

Ане, бени алдаттылар,
ах бахчийе көтүрдүлөр,
уруп та öльдүрдүлөр,
ах паруса сардылар,
ах дәрйайа аттылар
(алдадылар, алдылар да),
сүйа брахып т'иттилөр.

Далғыжилер далдылар,
јү күндэн сон алдылар,
ах паруса сардылар,
хара йере хойдулар,
хара топрах аттылар (örtтүлөр).

Анем тит'ен кольмеклер
(нышандат'и пошум да)
бүклү халды, ах анем,
Арабамы йүклемид дэ –
йүклю халды арабам.
Сығырымы сойдулар да –
жан ашымы вердилер
(Ана, беним ашымда
хысыр сығыр сойунуз),
сой ахрабайда айттыныз,
беним ашымы вериниз.
Ағлен, анем, ағлен, бабем,
беним ашымы вериниз.

Новоласпа, П.Ф.Камаралі, Л.І.Душка

"Анем" дэсем, анем йох

"Анем" дэсем – анем йох,
"бабем" дэсем – бабем йох,
ольсем дэ, öлёмүн йанна да
ағламайда т'имсем йох.

Новоласпа, М.З.Сеферова

А хызым-хызым, йердан бийазым

А хызым-хызым, йердан бийазым,
сени бир чобан истэй – а вердим, хызым.

А баба-баба, бен она вармам:
онун хойнуу чохтур – жайдырыр бана.

Л.І.Душка

Бен Йалтадан таш йүклемид

Бен Йалтадан таш йүклемид –
йемиме алмайна.
Бен Йефедэн бир йар сардым –
йендииме алмайна.

Д'ель, д'ель, д'ель, аман,
алайдым сени,
энд'ер мит'ан олур исе,
сарайдым сени.

Бен Йалтадан бир йүзүк алдым,
эльмаздыр ташы.

Бен Йефедэн бир йар сардым,
он бештир йашы.

П.І.Мурат

Бен фырына хоймушум

Бен фырына хоймушум
бир бүтүн хозу,
унутмушум хоймайа
бабернен тузу.

Бахчилердэ ёсер
тазе мағданоз.
Сиз бизим одайа
д'ельmez олдунуз.

Бостанмыза ёсер
сары хавуннар,
брычка-брычка ташыдым —
битмез олдулар.

Бетмез йаптым харпуздан,
хаймаға септим,
дадыны т'етирдим,
калатама (Николай) йедирдим.

*В.И.Папаяні;
Білокам'янка, М.Ф.Камаралі*

Бен эвимдэн чыхсам

Бен эвимдэн чыхсам, а достлар,
д'имсем дуймаз.

О беним ғарип анем
ағлер тоймаз.

Бен чыхмышым йенди т'арыма,
аста дүштүм.
Энд'ер эльдэ бетэр олсам, аман-аман,
шайире гөндөрин.

Энд'ер шайире йетишамас[аныз],
йолда көмүнүз.
Эр көреннер, көрен достлар, достлар:
“Ғарип ёльдү“, — дәрлөр.

СЛХ, арк. 9

Бербержи

Хырх бир ожактан,
йарем хужактан,
самаварым хайняр-хайняр
отуз ожактан.

Аман, бербержи,
тыраш эт бени.
Алтын махас, гүмүш тараҳ,
д'үль хохур элин.

К.С.Балка

Бир долу вердилер

Бир долу вердилер — зейирдэн ажы.
Ич адам хыйнар мы беле фидан, агелер?

Сёле, Минам, сёле, о назлы йарем д'ельсин,
д'ийинсин, хушансын, дивана дурсун.

Ахыз, доғру сёле, сен д'имин хызы?
бен билирим, сен бир т'ешнешин хызы.

Эр себе йылдызы тан атар, бўлбўлём...

Вардым, баҳтыйм —
одасына кандинълер йанай,
дэспот и папазлар фермана дёнер.

А.Д.Бичхиджі, В.С.Косе

Бир йанымыз Хара дәниз

Бир йанымыз Хара дәниз,
бир йанымыз даш.
Вардым дүштүм ғурбет элине —
көзүм селада.

Эр себе, эр себе, а назлым,
суюа т'итэрсин.
Су дöгүлдүр мырадын —
серіан этэрсин.

Дэрен-дэренир Турнамын сулары —
атлар т'ечамаз.
Узахтыр йаремин йортлары —
селам т'итамаз.

К.Ф.Балабан, В.С.Косе

Бир мелексиз ал пери

Бир мелексиз ал пери, оғ,
ахлым алды зерзеле, аман-аман, аман-аман
(д'ель, аман, д'ель, Алим).
Не татлыдыр (датлыдыр) диллери, оғ,
сима бензер эльлери, аман-аман, йар, аман.

Анадолун йарысы, оғ,
ане дутмуш йирисин
(гүзель хызын йенди), аман.

Жыврик атлар озулмаз,
йаз(ыл)ан йазлар бозулмаз.

Алынды жаңым, алынды, оғ,
савлугунен халын да.

*Л.І.Душка, В.С.Коце;
Білокам'янка, М.Ф.Камаралі;
Новоласпа, П.Ф.Камаралі*

Вардым чохрах башына

Вардым чохрах башына,
сабун хойдум дашына,
бу дөгүшү бильмез эдим, анежигим,
бу да т'ельди башыма.

Хушағымы бағладым,
түфегими йағладым.
Бен окоба (окопа) түшкен сора,
анежигим,
бала т'ибик ағледим.

Бен бөгүн түт'ана вардым,
түфегим онда халды.
Түфегиме йанмаз эдим, анежигим,
йаш йарем ағлеп халды.

(Мермер түт'ана вардым,
сиригим онда халды.
Сирнигиме йанмайым да –
йаш йарем ағлеп халды).

Ферманянын майлеси,
не чохтурдур ханеси!
О завалчых запас т'итэн
салдатларын
ағлеп халды анеси.

Бен окоба отурдум,
түфегими толдурдум.
Бен башымы көстэринже
(көрсетинжес, көрсеткенжез),
анежигим,
йаш жаңымы (дал бойуму)
солдурдум.

Архамдан пуля урду,
көкргегим ал хан толду.
Санитарлар т'елип алды, анежигим,
ölüm дэ онда халды.

(Сағ йанымдан урдулар,
сол йанымда йарасы.
Кötэрильдим хайтмай да,
анежигим,
йохтур койдэм йарысы).

*В.С.Коце;
Новоласпа, М.П.Євреїмова, П.Ф.Камаралі*

Варилаш

Чочха хойдум собай да, варилаш,
чаптым чыхтым обай да, варилаш,
мен обадан т'елинжес тэ, варилаш,
чочха йанды собай да, варилаш.

Варилашын эвине дэ, варилаш,
д'уль хойайым төрүне дэ, варилаш.
Эт'и тёшек бир йорған да, варилаш.
Селамнашып хайтайых та, варилаш.

Четтэн аран ёрдүрдүм дэ, варилаш,
ортасын да больздүрдүм дэ, варилаш,
хызыл хашха хойуну да, варилаш,
аран чине ёльдүрдүм дэ, варилаш.

Сет'из югүз бир сабан да, варилаш,
баразнасы бир табан да, варилаш.

Неси вар да, неси йох та, варилаш,
сығыры вар, сүтүй йох та, варилаш.

В.С.Коце

Гүржүдән Ласпийе атлы йетишти

Дүгүне вардым, ойнядым, ойняп тоймадым.
Ажель башымы эт'ен, йендин дуймадым.

Арман-арман от йанар бабемин одасына.
Бен бир дэне йар сардым да
Гүржүнүн (Ласпинин) арасына.

Тачанкайа миндим кёие хайтмай –
бир жижам йох йаныма алым айтмай.

Миндим тачанкайа кёие хайтмай –
жыйылмыш мелайиклер жаңмы алмай.

Гүржүдән Бешеве (Ласпийе;
Ласпидән Карапия) атлы йетишти,
анемин-бабемин йуртуна бир атэш түштү.

Дөрт хызын ичине мен д'енжес[и] эдим,
анемин-бабемин эгленжес[и] эдим.

Көктэн учан хушлардан сахыныр эдим,
бир күн анеми көрмесем, сағыныр эдим.

Колинам жойулду, батты да т'итти –
анеми-бабеми йахтым да т'иттим.

Колинам жойулмаз – балаларым вар,
балаларым вар ама, эпси (үчү дэ) хыз эвлад,
йалварыңыз аллаға, версин эр эвлад.

Новоласпа, М.П.Єvreїмова;
К.Д.Екзархова, В.С.Косе, В.І.Папаяні

Дағым да вар, бағым да вар

Дағым да вар, бағым да вар,
төкүләжек ханым да вар.
Ханым сана элал олсун,
йизли сырлар бийан олсун.

Аста дүштүм бен одама,
бен бу дэрдэ чаре буламам.
Эль узатмам ал д'үлүне,
этрафымда д'үзелим вар.

Дағым да вар, бағым да вар,
төкүләжек ханым да вар.
Йизли-йизли жан хыйарлар,
беним татлы бир жаным вар.

В.І.Папаяні

Долаштым Уруму, йездим Хырымы

Долаштым Уруму да, аман, йездим Хырымы,
Хырымда бир гүзель (д'үзель) гөрдүм,
ачтым сырымы, сырымы, эй.

В.С.Косе

Долдурдум хадэйими

Долдурдум хадэйими – зейир, ичильмез.
Бу асертлик эм ғурбетлик чекильмез.

Т'итэр эдим йолнен – йоллар сөкүльмез.
Бу асертлик, бу севдалых
беле дэ ваз д'ечильмез.

П.І.Мурат

Долу

Бу долу т'имин долусу?
Күйев дэ бегин долусу,
күйев дэ бегин долусу,
ид'итағаларын шенниги,
эвсабунун эйлиги,
ашлы хулун т'ефлиги.

Атлар да т'елир хошуудан,
тэри дэ ахар сачындан.
Верин шерабы – ичейик
ачыйалмайан фычыдан.

Иченнер афетлер олсун,
бал-шет'ер йедиклери олсун.
Аллах узун ёмурлар версин,
хуттул да хадэмнер олсун!

М.І.Городовенко, В.С.Косе;
Новоласпа, М.З.Сеферова

Дуду

Дудунун элине алха (2).
Ах, аман-аман,
налет олсун беле алха!

Дудунун башына пошу (2).
Налет олсун беле хоншу!

Дудунун элине шише (2).
Налет олсун беле ише!

О беним алтын билегим (2).
Сана чох йанды йүрегим.

Дудунун белине балта (2).
Налет олсун беле талта!

Дудунун эвлери тахта (2).
Налет олсун беле вахта!

Не жандан ағырдын, йүрек? (2)
Она да дайансан т'ерек.

В.С.Косе

Дәмиржилер

Дәмиржилер дәмир дöгер (дöгей) –
дүч (түч) олур.
Назлы йардан айрылмасы
(севип сарып айрылмасы)
күч олур.

Стамбола вара-д'еле (т'еле)
д'үль солдум,
табаннарым дит'ен (тит'ен) долду (толду),
д'үль солду, ах д'үль, аман,
д'үль солду.

К.С.Балка, В.С.Косе

Жириен тай

Жириен тайнен тору тай
бихчидэ пичен сайляй.
Бана да ғарип дәмениз –
эльлерим алтын сайай.

Жириен тайы йолладым
о хошуйу чапмайа,
йендиндім халдым ханейе
татлы шарап ичмейе.

Оғлан, сана бир күмүш –
вар, жириени бах-сана,
вар, жириени бах-сана да,
чапушуну көр-сене.

Атлардан абер т'ельди –
жириен тай халмыш ардына.
Олмайажаң жириен тай
халмайажаң ардына.

Жириен тайын тизд'ини
пек чекильмиш-тартылмыши.
Жириен тайын ағызы
бир харыштыр ачылмыши.

А.Д.Бичхиджі, В.С.Косе

Иштә, бен д'идәрим

Иштә, бен д'идәрим, а назлым,
аберин олсун!

Эвин, бархын, бағын, баҳчин, аман,
ал д'үллөр толсун!

Атымы хорлатып, тәрлетип, йар,
булурум сени.

В.С.Косе

Йағмур йағса

Йағмур йағса, йер йешиль олур, оғ,
жүмне хушлар шарош та олур, ад'и оштур.

Үйатайдым, йар, уйанайдын,
сен сарсан, диванем,
бен дайанайдым, ад'и оштур.

Йағмур йағса таш ўстүне,
т'ирпик ойнэр хаш ўстүне, ад'и оштур.

Йағмур йағса серпе дә серпе.
Үйатайдым, диванем, өпे дә өпе, ад'и оштур.

А.Д.Бичхиджі, В.С.Косе

Йасламыза ўч ат бағлы

Йасламыза ўч ат бағлы,
бесленир, жаным, бесленир,
бири тери, бири тору,
бири чал, жаным, бири чал.

Т'ери, тору сизиң олсун,
чал беним, жаным, чал беним.
Минер атым дағлар ашырыр,
ах йемез малым, ах йемез.

Софрамыза ўч йемек вар,
йейилир, жаным, йейилир,
бири эва, бири пива,
бири нар, жаным, бири нар.

Эва, пива сизиң олсун,
нар беним, жаным, нар беним.
Минер атым дағлар ашырыр,
ах йемез малым, ах йемез.

П.И.Мурат

Йешиль йапрах эрасында

Йешиль йапрах эрасында (ирасында)
хырмызы д'үль фонжеси.
Нерелере ветан хурмуш
гөnlүмүн эгленжеси?

Бен авадан учар эдим (идим) –
авунен туттун (дүттлар) бени.
Бен пагамы билир эдим –
бир пула саттын (саттлар) бени.

Чыхсам (жыхсам) дағлерин башына,
чағырсам,
бүлбүль т'ибик (д'ибик, жибик)!
Олса назлы йар харшыма,
сарсам, хумрулар т'ибик!

*А.Д.Бичхиджі, К.Д.Екзархова, В.С.Косе,
В.І.Папаяні, К.С.Тохтамиш*

Медәт

Медәт, медәт олсун, йери йаратан а!
Башымыза бир ал т'ельди – насын дурайым?

Медәт, медәт олсун йери йаратан а!
Башымыза бир ал т'ельди - чыхып та д'итәрим.

Беш т'ере сөлесем (сөледим)
дағынын дашына –
дәгирименнер инер (энер),
вай, дөнер көзүмүн йашына.

Налет олсун үүрбет элин т'арына!
Жан дайанмаз, дайанамайор о ахынен зарына.

Фелек тэ панжасы сыхты да белими, оф,
доғуртамам (тоғуртамам) белим, вай, белим,
бөкүп тэ т'итэрим,
көзлеримдэн ханынен йашы, оф,
төкүп тэ т'итэрим.

Сүрүлүй йердэн (д'енарлардан) бен йүрэйим –
йол сизин (сизин) олсун.
Ағулары бен ичейим – бал сизин олсун.
Сийалары бен т'ийейим – ал сизин олсун.

*К.Д.Екзархова, В.С.Косе, В.И.Папаяні;
Білокам'янка, М.Ф.Карамалі;
Новоласпа, П.Ф.Карамалі*

Миндим ата

Миндим дэ ата, чыхтыйм да йола
ишиме, йар, ишиме.
Бу не йаман ажель дэ түшмүш
пешиме, йар, пешиме!

Олайды беним ғарип тэ анем,
ясланайдым тизине!
Ах олайдым, йох олайдым
йалан дүньяй йүзүне!

В.И.Папаяні

Миндим атым

Миндим атым, чыхтыйм да йола,
т'етирдим башымына бела.

Бильд'ен осам, чыхмаз эдим бу йола,
т'етирмездим башымыза бу бела.

Атым халды ташын да селе,
йендин халдым веран да чөле.

Көзлерим бузлады да көрмей,
архардашлар т'итти да т'ельмей,
йар, т'ельмей.
Хондур бени, тэльли дэ т'елин.

Хондуражах одам да йохтур,
эр адамым эве дэ йохтур,
достумдан душманым да чохтур,
вар т'ит, йолжу, йолун да олсун.

Новоласпа, П.Ф.Камаралі

Нахшуван шеэрине вардым

Нахшуван шерине (шеэрине) вардым,
падышыға диван (падышағын)
диванына дурдум.

Бир бунчу да (пунчундан) чайындан ичтим.
Не мүшкүль дәртлере түштүм!

Бахтым – тёшегим серильмиш,
йастығым ведана т'екильмиш
(ветана) чекильмиш.

Фырыннарда вардыр мы күрек?
Не жандан ағырдың, йүрек?

Пыхадарына (choхусуна) дайандын, йүрек,
буна да дайансан д'ерек (т'ерек).

Торатымы борламаңыз (орламаңыз),
йаш жаңымы хорламаңыз.

Торатымын туйығы бурух.
Йаш жаңым (яремин) йүргеги хырых.

Новоласпа, П.Ф.Камаралі, В.С.Косе

Олеңька

Шатыр-шутур (тыр-шып-тыр,
дангур-дунгур) фирғон т'елир
Хомалайын хапусуна.
Чапар чыхар Олеңька
кичик эвин (калидорун) хапусуна.

Олеңька т'етэн тохур (тохуй) –
йыбырышымдан тэльлери.
Пенҗередэн узатыр
памух т'ибик эльлери.

Жұма күнү анеси
Олеңькайы тазирледи:
хаймағына шет'ер сепип
Николай азирледи.

Жұма іахын сабасы
Олеңькайы чағырларлар (!),
румкалары толдурдлар,
Николай сийлярлар (!).

Жағыл-жұғул сулар ахар
Хомалайын бентине.
Уйма-саны (жойма-саны), Олеңька,
Николайы фентине.

П.И.Мурат, В.И.Папаяні, В.С.Косе

Осман паша

Хара дэнизи: "Ахмам,— дэй о,—
Ах дэнизе бахмам,— дэй о.

Хара дэнизи ахар д'итэр,
Ах дэнизе баха д'итэр.

"Т'ёр олайды Осман паша —
хырды бизи“, — дий хардаша.

Öль олур му, бель олур му?
Ахлы баштан йад (йат) олур му?
Эвлад бабайы уурүр му?

K.C.Балка

Петро-Павлуйя вардым

Петро-Павлуйя вардым,
Петре [Э]мжемдэн пош[у] алдым.
Эм хырмызы, эм гүльгүльлү —
Наста йенд'ем сухланды.

M.I.Городовенко

Порт-Артур

Маршыналар йағланды,
бир бирине бағланды.
О завалжых (зavalчых) салдатлар да
Дальний Восток айданды.

Ағлеме, анем, ағлеме, бабем,
бет'им аллах хутарыр.

Стакан толу су мудур?
Порт-Артур йолу бу мудур?
Службадан да т'ельген сора
олур бизим тойумуз.

B.C.Koce

Саба да олса

Чешмелердэн ахан сулар
салхындыр, йарем.
Гөзлеримдэн ахан йашлар
ханнныдыр, йарем...

K.D.Екзархова

Йағмур йағса, сельлер дэ ахса,
хараных йежесиндэ
сельлер йуважах бени, эй.

A.D.Бичхиджи

Сед'иртип йалыйя вардым

Сед'иртип йалыйя вардым,
йалыдан хайыға минсем (миндим).

Хайығына хара толхун
хайығын чарпсам, не дэрсин?

Сен олурсун хара толхун,
бен олурум бир ах балых,
дэриайа т'ирсем, не дэрсин?

Бен олурум бир күмүш хармах,
ағызындан тутсам, не дэрсин?

Бен олурум забун-аста,
тöшеге йатсам, не дэрсин?

Бен олурум Лохман эт'им,
жыраныны сöксем, не дэрсин?

Бен олурум тынмаз ёлү,
табута т'ирсем, не дэрсин?

Бен олурум бир ах т'ефин,
сарылып йапушсам, не дэрсин?

Бен олурум тынмаз ёлү,
мезара т'ирсем, не дэрсин?

Бен олурум хара топрах,
бастырылып йатсам, не дэрсин?

СЛХ, арк. 32

Сиртаки

Т'итэй бийаз йарых, ай,
сöнүп-сöнүп.

Сен бана бир дэне пек паалы.

Наз мен варайым саа,
мен бильмейим.
Түркүмү, özümү мен сöлейим.

Йаваш т'итэй дэниз,
толхуннарен ойняп.
Толхун не сана сöлжек,
тэк дэниз билий.

Тэк дэниз билий,
наз сенин чүн
меним йүрек аглап йырлай.

Д.А.Бичхиджи

Сычан

Йер түбүне такыр-тукур,
мен санеттим, т'етэн тохур (тохуй) –
алмыш т'итабыны элине,
отурмуш т'итап охуй.

Ах, сычан, вах, сычан,
йандым элиндэн сычан,
күйдүм элиндэн сычан.

Сычаннарын сүрүсү,
ат хадардыр бирүсү,
сырдым алдым тэрисини –
Стамбола чаршу хурдум
(тутту Хырымын йарысына).

М.И.Городовенко, В.С.Косе

Тамазол

Саат онда – он биринде
чыхты бир йанған.
Жыйылыныз, дост-хардэшлер,
биший чаре булайых.

Ах, Тамазол, ах, Тамазол,
не олду сана?
Не дэ олса, бана олду –
йандым да йандым,
гүль [= күль] олдум.

Тамазолун эвардына
вардыр, вардыр бир дирек,
эм ардындан, эм ёгүндэн
вардыр, вардыр хапусу.

В.И.Папаяні

Т'елин

Йине жойан да, йип жойан да
бен дэ ми, анем, йар?
Эндэн д'ери (шиндэн д'ери) дэ бен д'итсем,
тынсын, анем, тынсын, йар.

Ай да йандан пенжереми
ачмам, анем, ачмам, йар.
Айда бир селам ийберсен дэ,
хайтмам, анем, хайтмам, йар.

Новоласпа, М.З.Сеферова; В.С.Косе

Т'итэр эдим йареме

Т'итэр (д'итэр) эдим бен йареме (о йана) –
тутту бир йағмур.
Йарем йухудан уйанды –
гөзлери мағмур (махмур).

Йыбышым, сырма да гүмүшүм, аман-аман,
ах йерданын астында, йаврум,
хамашыр дишим.

Ах адамнар-адамнар,
сахызын (сахызлы) дамнар,
бир гүзелин (д'үзелин) севдасындан
ölür адамнар, аман.

СЛХ, арк. 9; В.И.Папаяні, В.С.Косе

Турна

Турнам т'елир йата-халха,
бойнуна алтындан алха.
Турнам да беним эт'и дэ кёзүм,
турнам бана селам йоллар...

П.И.Мурат

Учма да, [харға]

Учма да, турнам, тутарым сени,
ханетлерини (сачыны-башыны)
йулхарым сенин.

Ах, аман-аман, шет'ерим, аман,
эвли дэ дöгүлүм, бойдағым, аман.

Хазан хайняй – туз истэр, аман,
ғарип жаным хыз истэр, аман.

П.И.Мурат, М.И.Городовенко, В.С.Косе

Хапумузун ардына бир дут ағачы

Хапумузун ёгүне бир дут ағачы, аман-аман,
бир дут ағачы.
Төкүлүр йапрағы, йапрағы, йапрағы –
халыр асмасы.

Бен йаремдэн айрылдым, олду беш афта,
аман-аман,
олду беш афта.
Ағлерим, сызларым, инерим, дöнерим,
йар, сизин ўчүн.

А.Д.Бичхиджи

Хапумузун ёгүне бир йешиль дирек

Хапумузун ёгүне (эвимизин артына)
 бир йешиль дирек,
йешиль дэ дирек, маву да чичек, дайанмаз ўрек.

Хапумузун ёгүне гоѓержин хонду,
вахыт та т'ельди айрылмай — сенелер толду.

Бычып та бычып алдылар да бычма дашларны,
сайляп та сайляп алдылар да урум да йашларны.

Ёксең тэ ўуксек казармада жеребим чекильди,
жеребим алчах олманен, анем,
 бойнум да бўкўльдў.

Л.Душка, В.С.Косе, К.Д.Екзархова;
Билокам'янка, М.Ф.Карамалі

Ий, ағелер-хардэшлер, земане т'ельди, эй,
вахыт т'ельди айрылмай — сенелер толду.

Хапумузун ёгүне бир йешиль дирек,
йешиль дирек, маву да чичек, дайанмаз ўрек.

Чифтэ-чифтэ мектуп йаздым йенди ханеме,
аста да тўштўм, бильдирмедин доғмуш анеме.

Хапумузун ёгүне гоѓержин хонду.
Эт'имизин арасына айрылых олду.

М.П.Євреїмова, НЛ

Хараныхтыр — сечильmez

Хараныхтыр — сечильmez.
Назлы йардан вазијечильmez.
Йыбышымда бир тэль йипек:
ах дэдикчез чезильmez.

Ах аман-аман, йар, д'ель, аман,
аман, ашнем, йанды жаным —
йени яха яени йар.

В.С.Косе

Хардэшими йолладым

Хардэшими йолладым
чызма чалмайа,
чызма чалып сатмайа,
зенд'ин олмайа.

Зенд'ин тойға варғанда
 биннер чевирир.
Фарип тойға варғанда
 куркун чевирир.

Зенд'иннерин атлары
авадан учар.
Фарип ўле вахтында
софадан учар.

В.С.Косе

Харным ач

Харным ач, харным ач —
андада варайым?
Хоншумузун да муму йанай —
онда варайым.

Харысы да лоҳса, йенди дэ аста,
йене дэ заваллы,
тадырнам,
сарғысы да чуллу, курку да йамалы,
йене дэ заваллы,
тадырнам.

В.С.Косе

Харылғач

Кёктэн уchan харылғачын кёкёсү бийаз.
Беним чекен мүшкўль дәртими
(күннерими) т'итаплара йаз.

Отуз эт'и яшына
 яаш жанымы аллах алды,
харт бабамын бойнуна ёксўзлер халды, эй.
Йейип ичен софрагарым хурулу халды, эй,
вокзалдан т'елен атларым ѹекили халды.
Йетмиш ўч яшына т'ельгендэ
 бойнум бўкўльдў,
гёзлеримдэн уру тёкўльдў, эй.
Бу хараных южелер олду бана гўндўз.
Насын дайанайым, эвлатлар,
 нас дайанайым, эй?

Чохусуна дайандын, ўрегим,
 буна да дайансан т'ерек.

В.С.Косе

Чал хороз

Хороз дэдигим дильдар эди,
эп тутмасы бела эди,
адам кўрсе, хачар эди,

Йўксек йере дэ минер эди,
Йўксек сеснен бағырыр эди.

Кекерику-кадқыдах,
бийаз бенни чал хорозум.

Йўксек сеснен бағырыр эди,
тавухлары чағырыр эди,
тавухларын атасыйды,
чишчелерин бабасыйды.

Хорозуму ашырдылар,
дамдан дама салдырдылар,
далдан дала хондурдулар,
талдайа кётрүп сойдулар.

Талдайа кётрүп сойдулар,
алушканен пиширдилер,
алушканен пиширдилер,
майлелери шиширдилер.

Хорозумун аяғына бағы вардыр,
он беш оха яғы вардыр.

П.И.Мурат

Чобана пенир йолладым

Чобана пенир йолладым —
тузлу дэди, юмегди.
Ах йаврусу, налайды —
иенди не чён т'ельмеди?

Туш алман, туш серт'е,
туш та [и]йесиз халажах,
шорбажилер ёлжек,
мал да бизе халажах.

В.С.Косе

Шаған т'ибик Ордан чыхтым

Шаған т'ибик Ордан чыхтым, аман,
Салғырын суйундан ичтим.

Ах, айрылдым, вах, айрылдым,
Хырым, семтиндэн айрылдым.

Шу Хырымын адлары, аман-аман,
москол долусу одалары.

Сен д'итэрсин, атлар д'ибик,
бен халырым, ятлар д'ибик,
йанар йүрек, отлар д'ибик.

Живрик атлар озулмаз, ах анем,
йазған йазлар бозулмаз, ах анем.

Ах, айрылдым, вах, айрылдым,
бир жиран йардан айрылдым,
Хырым, сенин элиндэн айрылдым.

Новоласпа, П.Ф.Камаралі, Л.І.Душка

Чын

Ава да булут, күн талда,
не хайырсыздыр бу афта —
Иене дэ т'ельди бу ал да.

Новоласпа, М.З.Сеферова, К.Ф.Балабан

Авалар булутладылар,
йағайым дэп тэ туруйляр.
Йүрежигезим толду да,
ағлайым дэп тэ туруй.

Айлян-айлян, жельдэрмен,
жель турғанда, а жаным.
Т'ими сарып севейим
сен турғанда, а жаным?

К.Ф.Балабан

Ал алманен мор алма
атышайых, а жаным.
Йаман да йахшы сөледик тэ —
барышайых та, а жаным.

Новоласпа, М.З.Сеферова, К.Ф.Балабан

Ал йанахтан ёпсем,
ёп[үп] тэ сарсам,
яар гүзелин хойнуна
сарылып халсам.

К.Ф.Балабан

Алма дирек йанаша,
бен хахайым, сен аша.
Ашамасан, ашама,
хой тёшеги йанаша.

П.И.Мурат

Алмайы пыгчахладым,
чевресини сахаҳладым.
Хараных ѹежесиндэ
яастығым хучахладым
(яар санып яастығы хужахладым).

А.Д.Бичхиджі;
Білокам'янка, К.Ф.Баенко

Ане, башым ағырый —
хой яастығы, бах бени.

Энд'ер сучумуз олса,
хой атэше, ях бени.

П.І.Мурат

Арман-арман от йанар,
йар, сенин ожагына.
Аллах жанымы алсын,
йар, сенин хужағына.

К.Ф.Балабан

Арпа сачтым – битти ми?
Йареме селам т'итти ми?
Шиттим дэ, йарем эвлениши тэ –
башна бойнуз битти ми?

Новоласпа, М.З.Сеферова, К.Ф.Балабан

А татарым, татарым,
кёке хамчи атарым.
Сизин т'ибик хызлары
чарбавума бағларым.

М.І.Городовенко

Атлар т'елийлер хошудан,
тэри ахажах сачындан.
Йармалыхлар хурулсун
о Митянын адына.

К.Ф.Балабан

Атлар т'елир хошудан,
тэри ахар сачындан.
Вериң шагабын ичейим
ачылмайан фычыдан.

А.Д.Бичхиджі; Білокам'янка, К.Ф.Баенкө

Ахтыр хызын билеги дэ –
йанар йашын йүргеги.
Йанарсын-яхылырысын да,
ардындан тахылырысын.

Новоласпа, М.П.Євреїмова

А хыз, сени пек севдим,
та-ра-ра-ра-ра, эй,
сен дэ севсен, бана т'ель.
Т'ележек осан, тэзже т'ель,
ахшам халмайып эртэн т'ель.

В.І.Папаяні

Бахтым-бахтым бойуңда,
сухландым йүрүшүңе,
хыз т'ибик күлүшүңе.

Новоласпа, М.З.Сеферова, К.Ф.Балабан

Бен билейим, билейим,
билежегим, а жаным,
йар, бен сенин ардындан
өллежегим, а жаным.

К.Ф.Балабан

Биз эт'имиз, эт'имиз,
сиз дэ эт'иниз.
Биз мысхыллап күльгендэ
сиз шаха этэйдиниз.

В.С.Косе

Бойумжез сийа фелис.
Фарибим, нас сен тэмиз.
ölümünjəz унутмам да,
нас эдик биз эт'имиз.

Новоласпа, М.З.Сеферова,
К.Ф.Балабан

Бойунжез сийа филиз,
шийлерин тэмиз-тэмиз.
Т'елин алған сора ғайып
олду мысыныз?

К.Ф.Балабан

Йаваш-йаваш бас та т'ель –
тахталар майышмасын.
Күндүз т'еме, иеже т'ель –
җаду хары дүймасын.

М.І.Городовенко

Йанайым, дэсем, йаных чох та,
йанығымы сөндүрен йох.
гөнүлүмү гөндүрүп тэ,
йар, бени гүльдүрен йох
(күнүлүмү көтәрип тэ),
йар, мени күлдүрен йох.

Новоласпа, М.П.Євреїмова

Йанайым, дэсем, йаных чох та,
сөндүрен йох, ах, анем.
Йаштан бери ѿксүзлүкнен
жаным йахты, ах, анем.

П.І.Мурат

Йандым, анем, мен йандым да,
сен дэ бени йахайсын.
олар бана баш душман да –
сен дэ олара бахайсын.

Л.І.Душка

Йандым, йарем, бен йандым да,
сен дэ бени йахайсын.

Олар бана баш душман да –
сен дэ олара бахайсын.

Новоласпа, М.П.Сврёймова

Йаны эве салхын су да
бен ичамам, а жаным.
Йаны йаха йар сардым –
вазд'ечамам, а жаным.

K.Ф.Балабан

Йарашибий, оғлум, йарашибий,
салдат урба йарашибий.
Тучтан түфек элине,
мемнет'ети долашый.

Йаштан бери авесим
атын эд'ерлисine.
Севда олдум, сарылдым
йашын дэгерлисine.

П.И.Мурат

Йуфаҳ-йуфаҳ парелер
йүрежигим йарелер.
Йарсыз төшеге т'ирсем,
төшек бени парелер.

*А.Д.Бичхиджи;
Білокам'янка, К.Ф.Баенко*

Кök авада беш хуш вар,
ханетине гүмүш вар.
Т'итти оғул (оғлан), т'ельмеди –
она онда (онда она) бир иши вар.

П.И.Мурат

Кофтам да вар, йупкам да вар,
белиме хушағым йохтур.
Не хадар да т'ийинсем дэ
(танныражэз тэ ойнар эдим),
йанымма хошағым йохтур.

Новоласпа, М.З.Сеферова, К.Ф.Балабан

Мен бöгүн öкмек эттим дэ,
эвелть'и күрек дöгүль.
Йырладығыма баҳман да –
эвелть'и йүрек дöгүль.

Новоласпа, М.П.Сврёймова

Өглүк тэ титъитим ѿгүме дэ
кокыслуклү, ах анем.
Йанды да беним йаш жаным да
оксүзлүкнен, ах анем.

*Новоласпа, М.З.Сеферова,
К.Ф.Балабан*

Öзен бойу буз т'итэр
орталыч (йол толусу, хайых толу,
йалта оса) хыз т'итэр.
Ал пошуму жель хахар,
гүзель хызлар йол баҳар.

П.И.Мурат

Папазын эви дöрт кёше дэ,
дöрт кёшесне мельтэше.
"Алайым (алырым)" –
дэдин, алмадын, эй,
йахтын бени атэше.

K.Ф.Балабан

Пенжере бийаз көрсүттүн дэ –
шаган тутхан, а жаным.
Сен беле дöгүль эдин дэ –
т'им сувутхан, а жаным?

Новоласпа, М.З.Сеферова, К.Ф.Балабан

Севда недир, бильмедин,
айттым гүльдүм, а жаным.
Шинди т'ельди башыма –
бен дэ бильдим, а жаным.

Севдалых чеке-чеке
ал йанажығым солду.
Сен саардын, мен солдум
севдалыхтаң, а жаным.

К.Ф.Балабан

Т'итэр эдим о йана да,
урду (дэгди) пармағым таша.
Варсаныз, селам этин
маву (мави) картозлу йаша.

Л.И.Душка

Төшек хойдум йатмайа,
йатмайа, йухламайа.
Бен бабемдэн öксүз халдым
хорланыш агламайа.

*Новоласпа, М.З.Сеферова,
К.Ф.Балабан*

Таван да толу су бостан.
Шинди айрылдым хыз достан.
Хыз да йандан йенд'елере
не хытар олду, не бостан.

М.И.Городовенко

Тарама бойу тары зан,
эт'и дэ бостан.

Ич олур му бу айрылых та
севген дэ достан.

Новоласпа, М.З.Сеферова, К.Ф.Балабан

Түт'андан пошум алдым да –
вер жижама, бағласын.
Öльсем, табута т'ирсем дэ,
жижам сөлеп ағласын.

Л.И.Душка

Узун бойлу, дал фидан да,
йухуда осан, уйан.
Инжежиктэн сес эттин дэ –
назлы хардаш сени сандым.

*Новоласпа, М.З.Сеферова,
К.Ф.Балабан*

Хайа түбүне (Шейер йолуна) чохрах,
сен д'уль олсан, бен йапрах.
Т'ель эт'имиз сарылайых та –
душман көзүне топрах!

Хайа түбүне хозу,
бурма да бурма бойнузу.
Йиди йидинин хызы –
йахты да йандырды бизи!

Хайа хайайа бахар,
хайадан сельлер ахар.
Сырма мыйых турганда
сахаллыя т'им бахар?

А.Д.Бичхиджі; Білокам'янка, К.Ф.Баенко

Хапёгүне тал дирек,
тал диреге су т'ерек.
Узун бойлу эрифе
харе хашлы хыз т'ерек.

М.І.Городовенко

Хапёгүне тал дэрек –
бычхым йохтур бычмайа.
Узах йере йарем вар –
ханетим йох учмайа.

К.Ф.Балабан

Хара тавух хозлады,
йымыртасы бузлады.
Ач, худа, хапуйу,
табаннарым сызлады.

Білокам'янка, К.Ф.Баенко

Хара хашым диваным
сен-сен един бен[и]м алым.

Сендэн айырылсам да,
не дэ олажаң бен[и]м алым?

Хара хашын түбүндэ
көмүр көзүн, а жаным.
Сен чағырдың, бен т'ельдим –
недир сөсүн?

*Новоласпа, М.З.Сеферова,
К.Ф.Балабан*

Харши-харши планымыз (йапумуз),
харши да түт'анымыз.
Сен ондан чых, мен мындан –
т'ёр осун душманымыз!

Білокам'янка, К.Ф.Баенко

Эв түбүне йайу йайдым
сериеқ-мериеқ, а жаным.
О майленин йашлары да
хайыш бетли, а жаным.

А.Д.Бічхиджі; Білокам'янка, К.Ф.Баенко

Эт'и тэзия йан-йана да,
бен истэмем хайниня.
Хайнананын дили вар да,
сөлесе дэ, йери вар.

Л.И.Душка

Арзунен Гамбер

I.C.Хавалджі

БИР ЗАМАНДА вар эт'ен, бир заманда йох
эт'ен, бир заманда бир зенд'ин адам вар
эт'ен. Бу зенд'инин баласы özү дэ йохтур.
Бүйүк зенд'инин бүйүк түт'аннары вар. Түт'анна-
ра мал биткен. Т'итэй мала. Арабаларнен т'итий.
Тохталлар дэниз یағасна. Авадан жель! Дэниз дэ
толхуннаный. Тохталыш атлары туварды. Ойана-
бийана малларын жыйай да. Зенд'ин эбет о, она
choх т'ерек. Отурмай, йүрүй жап тэпесне, ойана-
бийана бахай. Бир даа бахса не бахсын – авлаха
пший йалдай дэниз сүтне. Пший-пшийе бензета-
май. Чапты түштү оба сүтүндэн:

– Оланна! Хал! Меним бир ший вар ымдаа.

– Йа не вар?

– Штэ, авлаха пший йалдай ым? Варың, ону
чыхарыңыз. Жан оса, мээм олур, пара оса, сизин
олур. Пший дэ олмаса, кётэрд'ени хадар пара си-
зе.

Ағалардан бир дәнеси чыхты, йалдады дәнизе, айлянды чыхарды сандых. Ачты. Сандыхче бахайлар — бир бала сандыхчеэ.

— Саа көтәрд'ени хадар ахча. Бу бала меэм,— дий, ыргатына дий:— Сен т'ит мала, мен хайтажам эве.

Алды балайы, т'ельди айлянды хапуяа, т'ирий... Даа т'ирмий ичери хожа баланен, онда хызырышийлар, Ѽгне чапушуйлар. Бу да сорай:

— Йа не вар ымдаа? Йосам пиший вар ымдаа?

— Харынызын көзайдын олған, аға!— дийлер.

О онда эр бала тапты да, харысында да көзайдын олған, хыз бала. Хары йанна т'елий, севишийлер — севинч-хуванч!

— Айдан,— дий хары,— вер баллары фетиз эт-меэ.

Варий ашлыяа, т'еий калаталары, көтәрийлер папаза. Папаз да дий эбет:

— Зендин балаа адыны не хойажамыз?

Ёгне Наташка хоймадылар — йапушый. Дийлер булар:

— Олаан адыны хойарых Фамбер, хызын адыны хойарых Арзу.

Гүзель. Аблар алдылар хайттылар баллары. Масал эбет. Баллар тээз Ѽсий. Т'ельди күннер т'ечти. Баллар энди сколяя варийлар. Эт'иси дэ пек гүзель. Ёстүлер. Энди он алтышар, он йедишер яашна т'ельдилер.

О майледэ отурур эт'ен бир жаду пукана. Бизим майледэ вар эди Ѽгне бир дэне. Жаду пукана.

Булар күндэ варып т'еййлер эт'иси дэ. Пукана чыхай буларын Ѽgne:

— А-яа балам, сиз эт'ин дэ наз гүзель, дўльбер эт'иниз дэ! Сизи бир йере т'етирмөэ т'ерек,— дий бу жаду.

— Йа пукана, насын Ѽле олур? Биз аға-хардаш эт'имиз дэ. О меэм ағам, мен онун хардаши.

Бу хыз, бу олан биший бильмейлер, биший абери йох.

— Э-э!— пукана дий.— Сен аға мы? Сен хардашым? О т'еманче-хазаан баласыдыр, тапулмадыр. Сен Ѽзлерин. Бир йере т'етирмөэ чаре вар.

— Мен бильмем, пукана,— дий хыз да.

— Гүзель. Мен ахшама ваарым сеэн бабаннара,— дий бу пукана.

Ахшам олуй, т'еий бу. Т'ирий.

— Беле-беле ший. Шин т'ельдим.

— Э!— дийлер.— Олар даа сколяя варийлар. Аннатмахы не? Аннатма т'ерекмийдир.

— Йа нас чаре вар? Нас чаре вар да?

— Йох-йох-йох. Олар даа сколяя варийлар.

Чыхты т'итти бу, пукана: "Мен тапарым ола-рын чаресин".

Йох... Ашхыйым. Беле дўёль. Ардындан башлайым йене.

Күннердэн бир күн эртэ сабасы Арзу, Фамбер халхай варий йене сколяя. Т'иттийлер... Ёгне дэ баллар топ ойньяр эди. Чойундан яапма топ. Була-ра да баба беле бир топ тёктёрдү. Бу хыза т'ерек-мий. Бу олан соҳаҳ бойу атып-атып т'иттий топ, атып-атып т'иттий топу, ардына хызжых т'еий. Бир даа бахса не бахсын — альд'и пукана, эт'и эль-не эт'и бардах, судан хайтый. Ама бу олан йолун т'есий. Бу, хыза дий:

— Жижа, мен абу бардахларын абуунен хыра-рым!

— Олан, дэгме. О сени харғар.

— Нас харғар?

— Дэгме сен она. О сени харғар.

Э, бу буна баҳмай, ийберий топуну — бу пуканаын эт'и бардағын жамбур-жумбур хырай.

— Ax! Аллах уражах тэпендэн! Сен, Фамбер, Арзуун севдасындан т'ит!— дий пукана буна.— Арзуун севдасындан т'ит!— дий, т'итий.

Олан зырлай т'иттий. Ардына хыз т'еий, штий.

— Пукана,— дий,— йа нас ший? Не чүн ону хар-ғайыс? "Аллах уражах тэпени,— дэп айттын.— Арзу севдасындан т'ит",— дэп айттысы.

"Afa! Булар пший сечмейлер",— дий пукана. Хыза да дий:

— Ахшам сен сколядан хайтханы т'ир бизе, мен саа айтырым.

Варийлар сколяя. Бу хызын ахылы т'итти билүмем анда Ѽле. Ахшамных хайтыйлар. Бу хыз т'ирий буна.

— Йа балам, бу Фамбер аған дўёль, тапулмадыр. Ону дэниздэн таптлар. Сен дэ Ѽзлерин. О да сени севий.

— Йа пукана, нас олма?

— A! Нас олма? Чаре вар. Саба тур сен. Вар Ѽгүне чешмээ. Вар ондан Ѽgne, иув бетин, чыхар алтын билезиин дэ хой ташын сүтне. Билезиин ўстүне дэ эльванын йаз. Хайт. О т'еэр, алсын сеэн билезиин, сеэн ардына йувунмаа т'еип. Сен онун ардына варма сен. О сораа халсын.

Хыз саба туруй, ондан Ѽgne, варий, иувай бетини, чыхарий алтын билезии, хойай таш сне, т'иттий. Бу да пенжередэн баҳай. Көрүй оон билезии брахханы. Варий орада, алый билезии, хойай

жёбүне: "Ағлатырым йахшы!" – дий. Йувду бетини, т'итти. Хыз да көрий оон билезиин алғаны. Айлянды т'ельди көрмөэ, бахты – билезик йохтур. Башлады йырламаа:

Мен чешмәэ вармышым,
эльми-йўзым ўйумушум,
чешме дашын ўстүне дэ
бен билезигим хоймушум,
– дэди хыз.

О да шитти эбет. Йырлай бу да:

Бен чешмәэ вармадым,
эльми-йўзым ўйумадым,
чешме дашын ўстүне дэ
бен билезигин булмадым.

"Йалан солейсин: мен көрдүм – сен алғансы",
– дий ёзү башна дэ йырлай:

Ант ўстүне ант олур,
бент ўстүне бент олур,
ант ичме, ѿксүз Фамберим,
билезигим сенде олур.

"О анда көрген жёбүме алғаным? Бир-бири дэ
йох эди эвдэ дэ. О көрдү меэм алғанымы! Не бе-
режектир бу маа? Тапханым чүн", – дий дэ йыр-
лай:

Ай доғар айныш йандан,
күйн доғар күнеш йандан
Билезигин ўстүне дэ
не вар эди нышсан да?

Хыз да йырлай:

Ант ўстүне ант олур,
ол хош хойун хозу олур.
Билезигим ўстүне дэ
"Арзу да Фамбер" йазы олур.

Олан да йырлай:

Сулар ахар улух-улух,
чешмелер алтын тыных.
Билезигин булана да
не верирсис муштулух?

Хыз да йырлай:

Сулар ахар улух-улух,
чешмелер алтын тыных.
Билезигим булана да
ёзү дэ Арзу муштулух.

Олан да йырлай:

Өле дәме – дуйарлар,
ယаш жанымызы хыйарлар,

эт'имизи бир зильдана,
хараных йере // апус дэйен хойарлар.

Хыз да йырлай:

Өле дәрим – дуйсуннар,
ယаш жанымызы хыйсыннар,
эт'имизи бир зильдана,
хараных йере хойсуннар.

Бир-эт'и йыл т'елий т'ечий. Фамбер стий хызы
алмаа, бир йере т'етирмөэ. О вахтынен т'елий бу
кёйе дайысы. Бу да она сорай, варсын Арзуун ба-
басна худа. Йырлап та солий Фамбер:

Орадан т'елир ўч атлы,
эт'иси дэ торатлы.
Бен агеми танырым да –
ортадат'и харатлы.

О бек беним дайымдыр
эль сөзүне хайылдыр.
Дүйнә пай-пай олса да –
Арзу да беним пайымдыр.

Беге д'ельдим дилеге
беге д'ельдим дилеге.
О бек беним дайымдыр,
эль сөзүне хайылдыр.

Фамбер дэ ѿксүз, ғарип – вермейлер хызы. Йа
напсын? Варый бир йере бир йере пара хазанмаа.

Бир хач йылдан сора хайтый т'елий – Арзу да
бир зенд'ине т'елин верийлер. Йүккелдер арабаа
жийезин, сандығын, ёзүн дэ дүлдүлүне миндирд-
лер. Фамбер дэ йетиший. Т'елий. Верийлер буна
дүлдүлүн башын, алдылар т'елин, т'итэйлер. Хыз
йырлай:

А йенд'eler, йенд'eler,
шарош олур йенд'eler.
Чек дүлдүлүн башыны да –
табаннармы сыйхты зенд'илер.

Вардылар ўч йола. Фамбер ёзүн танытый, йыр-
лай:

Хазан хайняр, ташмаз мы?
Йол бырадан шашмаз мы?
Эд'иль, Арзум, опейим дэ –
асретли хавушмаз мы?

Хыз да таный буна да йырлай да:

Хазан хайняр да – ташажах.
Йол бырадан шашажах.

Т'ель, Фамберим, опейим дэ –
асретли хавушажах.

Арзу эд’илий, опүшүйлер. Дүгүн алхы да хычрий:

— Олан! Йүрүң урун, хув атың мындан буну да! Т’елинимизи опей!

Чаптылар т’ельдилер, бири ойана хахты, бири бийана хахты, ёле дэ халдырый да, ёле дэ халдырий! Т’елин алдылар т’иттилер. Вардылар т’елинен күйевин койёне. Энди ствана вармаа т’erek. Ствана варажахлар. Ёгүне папаз стван хойар эди, д’ечен замана.

— Йох,— дэди хыз.— Мээм бу дүйнаа йүзне бир ағам вар. Булар да ону ѿльдүрдүлөр, йолда брахтылар. Верин маа хырх күн невлет, ағам яасын туваажам.

— Эй, чох дайандых — хырх күнү дэ дайанырых.

Вердилер о т’елине хырх хыз оон йанна. Күндэ о хырх хызнес эглений. Т’еле-т’еле т’ельди хырх күн битти. Йыгай аяахташларын, хызлара дий:

— Мен хырх күн эвдэ эдим, күнүм битти, яарын саба стван олажам. Бöгүн ахшам ёзене варып йувунажаах.

Гайда. Күн хонуп отруй. Чыхтылар т’иттилер. Вардылар ёзене. Хыз дий:

— Сиз мында йувунажаан ама, мен азжых т’итэйим ойана.

Булар хырх тэнэ хыз чыхты:

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха! — т’елине булар хулах асмай.

Арзу да ёзен бойу т’итти, т’итти ёзен бойу. Булар энди йувунуп чыхтылар. Гийиндлер. Йыгылдлар. Бахса не бахсыннар — т’елин йохтур. Йере йумрухлайлар — йохтур бир йере дэ! Жойульдү т’елин. Чаптылар бабаа. Баба да ийберди ыргатлары. Су йағасна бахайлар, су түбүне бахайлар — бир йере дэ йохтур. Арзу да алды ёзен бойу т’итти, бүтүн иеже т’итти, саба яарыхланмаа сне бахса не бахсын — ёзен йағасна, ёзеэн о йанындан бири даа т’иттий. Туман ава. Шитт’ен — о йана бир даа. Йахши бахты — буун ағасы, буун севдасы. Фамбер.

— Олан, — дий, — нас чечийим?

Су да чапхын су. Атты урду суйя. Талашты-талашты — чечти т’ельди бу йағаа. Чыхты т’ельди — хужажлашилляр, опүшүйлер.

— Пек болдурдум мен, — дий олан. Айда абу хумнух сне раатланаах. Отурду бу хыз. Бу да яатты оон тизне. Йаттығынан тизине йухлады халды. Бир саат яатты мы, эт’и саат яатты мы, хыз энди бахты, башлады ону уйатмаа — йохтур аға, биткен энди аға. Она ёле нетсин? Нетсин! Йер парлай: йохтур аға. Башлай жёблер хармалама, чыхарды

жёбүндэн бир чахы. Хойду чахын сапын Фамберин кокүсне харшы, ағызын да ёзүүн кокүсне харшы: "Бизим чечинишимиз ёле олажах!" — дэп яатты, атты ёзүн онун сне — ийберди йүргине чахый. Ёльдү халды бу да оон сне, ардына.

Аз мы яаттылар, чох му яатты, орада яатыйляр о гүндэн. Орада да о бүйүк ёзен эт’ен, орада да хатнар эт’ен иемилер, хайыхлар. Күннердэн бир күн бир дэ зенд’ин базирд’ан иемисинен мала варий, яары иеже вахты орадан т’елий чечий. Бидэне хохулуй бу зенд’инин бурна, бидэне хохуй, ёле дэ гүзель хохуй!

— Олан! — дий. — Хайых йүрүт о йере! Чыхармыз йағаа. Мында пек гүзель хоху вар. Не вар? Не о хадар хохуй? Бу йаннен не йылдан бери йүрийим — беле хоху көрмедин.

Чекейлер йағаа хайығы. Башлайлар хыдырмаа. Тапайлар. Зенд’ине дийлер:

— Таптых. Т’емда.

Т’елий зенд’ин, бахса не бахсын — йере бир бири сне яатый ѿлү.

— Олан-олан! — дий бу зенд’ин. — Былар авара эт’и исаннар оса, беле хохамажаа. Чаре дöйүл дэ бöйн. Саба папаз т’етрип, ону-буну, кöммөэ т’erek. Сабааже отрүйлер онда. Саба туруй, варий, папаз, ону-буну т’етрий, кöмий дэ т’иттий. О т’итти йолуна.

Лаф та т’иттий. Беле эбет — анда да осан, шитлий эбет: фелан йере бир ший бир ший вар. Альд’и билары йапан жаду харысы да шиткен биларын анда мезарлары олғаныны. Варий буларын бабаларына:

— Вер маа бир-эт’и т’есе алтын, мен т’итэжем, фелан йере сизин балларын мезары. Варажам, о мезар тапажам.

Гүзель. Зенд’ине дэ не! Верий буна эт’и т’есе алтын. Бу чыхай. Кой койдэн, шеэр шеэрдэн, хутра хутрадан вара-вара варып тапай. Сора чольчеэ йүрүй онда мал жайаннар. О буна раст’елий. Сöлийлер: "Фелан йере, фелан йере мезар". Варып тапай ѿтён йағын. Башлай ағламаа. Туварчиин бир дэнеси көрүй — бу пукана т’ельди мезар башна, ағлай: "Т’имдир бу? Т’имдир бу пукана?"

— Яа штэ, булар мээм балаларым. Ёле севдалыхчи штэ, беле севдалыхчи штэ — бир йере юнене билары ѿльген абрата. Бильмем, т’им көмген. Саа, папу, бир т’есе алтын — т’ес мээм башым да, көм биларын ортасына, бу мезарына.

Т’есей буун башын да, көмей оларын ортасына. Алый о т’есе алтын, чыхай т’иттий йолуна.

Баир ачылғанынен бу мезар чиндэн эт’и гүль чыхар эт’ен. Эт’и чичек чыхай — ортадан да бу

жаду тит'ен чыхай, йыртай брахый олары. Эт'иси бир йере т'есе – олар тирилежек. Бу жаду харысы да ортадан чыхай, йыртай брахый о чичеклери, санчай да тит'ей. Олар тирильмей, ёле дэ ятый-ляр.

”Ашых Фариб“ масалындан түркүлөр

Шахсене:

Сельви түбүне (дүбүне) ятмышсын,
хафиль йухайа батмышсын, эй,
севдажигин унутмушсун.
Уян, Ашых, уян, Фарибим, эй!

Йүзүңе д'ёль (д'үллөр) тёшайим,
дилиңе шет'ер сепейим, эй,
эт'и гөзүндән опейим –
уйан, Ашых, уян, Фарибим, эй!

Ашых Фариб:

Анем, сана д'ельдим
дуван алмайа, эй,
ах сүтүн, ах сүтүн
элал эт бана, эй.

Анасы:

Оғлум, не айтайым,
не дийим сана, эй?
Д'итме, огул, д'ель д'итме, Фарибим,
ағлетме бизи, эй.

Ашых Фариб:

Алам постум архама,
д'итэм бир земан...

А.Д.Бичхиджи, В.С.Косе

Шахсене:

Фарибим, не айтайым, не дэйим сана, эй?
Т'ель т'итме, т'ель т'итме, ағлетме мени, эй.

СЛБ, арк. 6

Ашых Фариб:

Паре дүйнам, башымыза дар олдуң, эй!
”Д'итме“, – дэйен йар бойнума сарылды,
сарылды, эй.

Шахсене:

Сен д'идэрсин, бен отуруп ағлерим, эй,
бек дувамнен сенин йолуну бағлерим, эй.

Ашых Фариб:

Фарип анда варса – т'ирлидир йахасы...

В.С.Косе

Ашых Фариб:

Д'ельдик исе, д'итэр олдух –
ошча хал сен, Алеп шеэри, эй!
Сенсиз олмаз, бенсиз олмаз,
яа бу дүйнайа ёльмейен халмаз, эй.

B.C.Kose

Ашых Фариб:

Фарип т'итэр – йолун бильмез,
ағлер – гөз йашыны сильмез.
Озүм фарип, сөзүм фарип,
валла, бен фарибим, фарип.

Фарипин уну йохтурдур,
эксиклиги дээ чохтурдур.
Истэр-истэр – верен йохтур.
Ане, бен фарибим, фарип.

B.C.Kose

Ашых Фарибин анасы:

Көрүндү Тифлизин дағы,
йириди йүреим йағы, эй,
уста бегин чырагы,
хачан д'елир оғлум Фариб?

B.C.Kose

Ашых Фариб:

Ах дён бери, дён бери,
йүзүң көрэйим, көрэйим,
сана бир жифт жоғабым вар – сөлейим.

Не олду сана, Шахсенем, –
серарып солмушсун, солмушсун,
баштан аяах харелере д'иймишсин.
Чүнкүм Шахфелеге гөнүль вермишсин,
не чүн симарладын: ”Йене д'ельсин“, дэп?

Шахсене:

Сойум-ахрабам жыйылдылар йаныма, йаныма
(жыйылдылар хол-хардашым
йаныма, йаныма) –
хоймадылар мени йенди алым.
Инанмасан, афу алдым элиме, элиме.
Сенин д'ельдигин ич билямадым
(Бен билямадым сенин т'ельдигини).

Ашых Фариб:

Саба немазында Эрзулум Саза,
үле немазында Дағистан чөлүне,
ахшам немазында т'ельдим энди ханеме,
сырмы ачмадым фарип анеме.

Олған жаңым-малым ожайа вердим.
Малым т'естим, жаңым т'естим дэ т'ельдим.
Мевлам ханет верди – учтум да т'ельдим.

A.Д.Бичхиджи, П.Ф.Камарали,
В.С.Косе; СЛБ, арк. 5

Ашых *Фариб*:

Не йўксектир шу Тифлизин хайасы, хайасы!
Йўз бин алтын (бин алтындыр) архадат'и
сайарсын, эй.

Онда йағмур йағса, мында сепелер.
Йўз бин алтын хулағыннат'и
күпелер, күпелер –
лайых олсун Шахсенеме тахмайа, йўрмайе.

СЛБ, арк. 6

Дайырнен Зоре (Везир)

М.И.Городовенко

ВАР ЭТ'ЕН бир хожа-хары, бир дэ оғлу. Фариппер. Оғлуун да адын хойайлар Дайыр. Хоншулары да бўйўк адам эт'ен. Зенд'ин. Вар эт'ен хызлары, Везир. Олар ёсий т'елийлер тохузар йашна. Варийляр сколяя эт'иси. Бир варийляр, бир т'елийлер, бир йемек йийлер, ёле олуйляр. Энди сколяя битирежеклер. Севийлер бир бирин. Дайыр т'елий эве:

– Ана, вар-са худа Везирлере.
– Йа оғлан! Олур му бизим ишимиз? Биз ғарип, о зенд'ин. О падшах. Олмаз бизим ишимиз.
– Мен дийим саа – олур. Бабасы вермесе, хыз гёнўль т'еэтири, веэрдир.

– Айда, олмаса, варайым.

Чыхай т'итий. Варий, отруй. Т'ирди:

– Падшах баба, мен сизе т'ельдим. Бойнум хылдан инже. Сизин д'ёлүнүзе т'ельдим. Оғлум иберди. Сизин хызынызы вериниз.

Чох лафетмей падшах та:

– Осун.

Чагырыйляр хызы, сорай ахылы. Дий:

– Версениз, варажам, вермесениз дэ, варажам. Биз сколя скамисиндэн бери эт'имиз бир.

Сөз верийлер. Хайтый т'елий.

– Не дэди, ана?

– Не дэди? Верийлер.

Блар энди нышаннны т'ибик бир бирлерне варып т'елийлер. Штий жаду хары Мария, хыздырлый. Варый, т'ирий, селам верий, селам алый.

– Падышах баба! Ич олур му, падышаам, ғарипнен зенд'ин уйар сёрпет? Фарипнен уйар сёрпет, зенд'инин зенд'иннен. Сиз дэ чыхарғансыныз о фарибе верийсиниз хызынызы.

Йа не падшах? Турой, тўшунўй.

– Айтханын пек доғру. Йа нас кўз т'етиреэк?

– Савутурух,— дий.

Штий хыз:

– Савутмайсыныз. Т'имсейе дэ вармайжам. Бир фарип Дайире варажам. Мен ону бед'енийим, севийим. Т'име дэ версен, вармайжам,— дий бабасна.

Хайтый жаду харысы. Бабасы да лаф т'есий, вермей хызыны. Хыз да т'елий, сёлий:

– Беле-беле, мени саа вермайжеклер. Бахша мемнет'еттэн бир йаша верийлер.

– Мен т'итэрим ғурбет элине,— дий Дайыр,— йеди йыл, казанайым.

– Йеди йыл беклерим саа,— дий хыз.

– Эвленмесен, хайтып т'ельсем, сен меэм, мен сеэн.

– Гўзель, дий хыз.

Дайыр да чыхай хапу юг'уне, башлай атыны эйерлемеэ. Хыз да пенжередэн кёрий. Тўркў йырлай:

Дайыр атын эд'ерлий,
Дайыр атын эд'ерлий,
билийим, д'итэрсин Мердиме
алха манет вермейе.

Д'иттиги йоллар тўз (диз) олсун,
йежелер сана гўндўз олсун,
бендэн ғайыр йар сарап исен,
эт'и гўзўн т'ёр олсун!

Йаш т'итий. Хыз да халий.

Т'итий бу, варый бир чохрах башна, йатый. Атыны хойай. Бир даа т'елийлер чохрага Мердимдэн эт'и хыз, йапайляр салхынных, салхыннашыйляр буну. Айыный.

– Вай, ага! Чох йухладын? Нерейе йолун?

– И, т'итийим Мердиме.

– Айда, вараах бизе.

Дайыр эйерлий атын, варийляр. Хонах алыйляр булар. Ана-бабасы да абу хызларын сорай буна:

– Олан, бабан вар ым?

— Йохтур.

— Нинен вар ым?

— Йохтур.

— Йар севдан вар ым?

— Йохтур.

Бу отруй мында отурғаны хадар.

Падшаан хызы да, Зоре дэ эп тэ дэ йола баҳай, т'елен т'итэни. Бир даа бу Дайырын отуран койүн т'елийлер ият адамнар, соған хабуғундан арабалары, талет'елери.

— Варын — чох шийдэн аберлери вардыр — чыхын, сорунуз,— Зоре дий,— андан йа бу йисаннар?

Чыхайлар, сорайлар.

— Мердимдэн,— дий.— Мердим мемнет'етиндэн.

Башлай булара түркү сөлемеэ, андан т'елийсиз, дэп. "Мердиме варан да биз",— дээнинен сорай булара:

— Бир т'иат йазып версем, Дайыра верирсиниз ми?

— Веэрик,— дийлер, бири дэ йырлай буна:

Кöч тэ бен, т'ерван да бен,
Мердиме варан да бен.
Он сыра йазы йазсан, версен,
Дайыра верем дэ бен.

Хыз аман т'ирий ичери, шатыр-шатыр-шатыр йазай мектуб, верий булара. Алый т'итийлер.

Вара-вара варийлер, кётүрийлер Дайыра. Верийлер мектубу. Алый Дайыр мектубу, охуй. Башлай кёзлериндэн йаш ахмаа. Шорбажи т'елип:

— Не олған? Не вар саа?— дий.

— Анамдам-бабамдан мектуп алдым. Тээз чағрайлар.

— Оле олса, тээмде-тээ жыйышыл да т'ит,— дийлер.

Бу аман чыхай, эйерлій атыны, миний, селам-нашый, т'итий. Варый эве... Йох. Эве вармай баштан. "Баштан варайым хыза",— дий. Варый хыза. Т'ирмейип тэ йырлай буна:

Т'елин нисин, хыз мысын?
Анадан доған хыз мысын?

Анемдэн додан хызым мен,—

дэп йырлай хыз — чыхмаан т'елин бир йере дэ.

Шатыр-шутур ачай хапулары. Т'ирийлер. Йеди күн йеди йеже бир йере отруйлар, хонушуйлар.

Штий жаду хары йене, Мария. Варый падшага:

— Падшам!

— Недир?

— Йа билийсиз ми? Сизин хызынызын нышаннанысы т'еген. Олар йеди күндэн бери хонушуйлар, сёрпет этийлер.

— Чаре вар ым олары айырмаа? Йа наз айыраых булары?

— Бший-бший этип айыраах.

Бу олан хайтый эве.

Хыз да дий: "Йапарлар — дöйль. Биз т'елирик бир йере". Падшах бабасна дий:

— Падшах бабам! Дайыр т'ельди. Варажам она. Йап бир үиплик тэ — варайым.

Бабасы да дий:

— Мен сени Дайыра вермем, баҳшасна вережем.

— Йох мен она вармайым, мен варажам ғарibe, Дайыра.

— Осун.

Азырланыйлар, дүгүн йапайлар. Энди хойайляр хызы пердэйе. Хыз та билий — Дайыра варожах.

Жаду харысы да дий:

— Йа шин наз этмээ т'ерек? Пазвант йаша вермээ т'ерек. Дайыры кötүрейик траш олунмаа. "Траш олунмаа" дээк. Соярых биз Дайыры. Харлар аш пиширийлар, ашчианалар. Веэрик оон этин, пишиирлер, ашатырлар хыза — хыз сууур Дайырдан. Веэрик пазванта, йаша,— дий йене бу жаду хары.

Мында той-дүгүн. Ашчианалар пиширийлар. Бир даа:

— Эт алын, эт!— дэп сатайлар эт.

Чыхайлар, алыйлар эт. Т'етрийлер ашчианаларап пиширмээ. Бир хызчых та, йанна эт'ен, т'елий, штий ашчианаларын айтханын:

— Вай, завалжых, ғарibim, Дайырым! Наз эдин! Пазвант т'ибик йаш эдин — наз сийарғансы! Ич осун ну — хан т'елин сеэн этин ашап та суусун?! — дий ашчианалар. Хызчых та штий, варий, ачай пердэйи:

— Жижа, жижа! Сен билийсин ни? Дайыры сойғаннар. Этин саа ашатажахлар. Сен сувуп ондан да варажан пазвант йаша.

— А-а!— сууруй ачай пердэлери.— Анда йа мээм бабам? Аны, сёлөн, т'есин!

Варийлар, айтыйлар бабасна, т'елий бабасы.

А татарлар, татарлар
köke хамчи атарлар.

Хасаплара эт битэнмиш –
Дайыры сойуп сатарлар,—
дэп ийрлай бабасна.

— Стэрим, о гариби кётэр кёмдүр. Мен хырх күн хырх иеже ясас тутарым да варырым она, мезарына.

Аман алыйлар, кётүрийлер, кёмийлер. Бу да оон йанна да. Хызын йанна да хойайлар харавлу. Алый олары, т'итий. Варый, ағлай тойай, т'елий дэ. Энди хырхынжи күнү варажах бу. Башлай таранмаа. Алый бир чахыжых, хойай онда, сачлар арасна. Хызлар да жыйышлий, алыйлар буну, т'итийлар.

— Мыхаат олунуз,— дий бабасы.— Пек мыхаат олунуз!

Варыйлар мезарлыға. О дий хызлара:

— Тёнүльмедициз ми, хызлар, мәэм ағлағанымдан? Халыныз сиз бийана, мен варайым бёгеже, ағлайым тойайым да. Энди сонунт'и күнүм.

Халыйлар хызлар динненип ону. Варый бу, башлай ағламаа. Ағлай-ағлай. Чыхарий чахысыны, саплай ийреине, ёлий халый да о да. Харавлудар хайтый варыйлар:

— Падшаем!

— Не?

— Йа беле-беле олду.

Аман т'елийлер, хазайлар, кёмийлер оражыхта. Падшах та чағрий жаду харыйы, Марыйы:

— Хырх ат стийсин ни, хырх пычах стийсин ни?

— Хырх пычағына дайанажам мен, хырх ат стийим качолунмаа.

Бағлайлар хырх ата хурйуғуна бағлап алыш, башлайлар качетмеэ, сүрүклийлер, кётүрийлер мезарлыға да — атылый т'итий тырнағы да быларын эт'исин ортасна түшүй.

Чыхай оражыхтан эт'и түль. Ёсийлер т'еййлер беле, хавушажахлар — чыхай тит'ен, жаду тит'ен, айырый олары. Т'елямадлар бир йере — тирилямадлар.

Т'ороғлу

П.Ф.Карамалі

БИР ЗАМАНДА вар эт'ен, бир заманда йох эт'ен, бир заманда бир адаам бир оғлу вар эт'ен. Бу адам чыхай т'итий, варый падшага, ырғат ийрүй. Күннердэн бир күн падшага т'ерек т'итимеэ бир йана, т'ерек т'етирмеэ атлары.

Эт'и ат. Онун да вар эт'ен бир т'ерван мал, ат. Варий онда, башлай хыдырмаа. Тутай хурйухларындан, чекий атай, чекий атай. Т'елий бир эт'и атла-ра, тутай хурйухларындан, чекий — аламай. Олар да бохлу, хотурлу. Т'етрий олары падшага. Падшах та бахай — шашай халий:

— Не т'етирдин сен! Апхадар йылхым вар — сен эт'и хотурлу тай сайляп алыш т'етирдин! Анда эди сеэн көзүн? Аң!— ырғатларына хычырий,— онун эт'и көзүн уруп чыхарыңыз, вериңиз бу атлар да, т'итисин!

Чыхарийлар онун эт'и көзүн дэ, верийлер о атлар она. Т'итий. Варий бир чөлүн орта. Йапай бир чалаш, бир дэ хараных аран да. Хойай атларын ондачеэ. Т'елий, сийпай, сийпап бахай — кёрмий эбет.

— Абу олажах кират, абу да олажах арабат,— оғлуна дий:— Оғлум, абу атлары гүзель бах, күн олара тиймесин. Атлар күн алажах. Күн алсалар — йахшы ат олмаз.

Баба сохур олду му — оғлуун адын да хойайлар Т'ороғлу. Атлары бахай. Атлар осты, балабан олду. Ёле дэ гүзель атлар ама, кёрмөэ т'ерек. Хазайлар бир парча йер. Су йиберийлер. Бир батахлых олуй. Бу батахлыхтан да атлары йиберий т'ечирий.

Миний кирата, йиберий атай. Тиздэн су чинден кират чыхты — аяахлар түбүндэн тоз чыхай. Айлянган т'еген. Баба бахай — атын аяғы хуп-хуру. Ондан сора арабаты миний. Йиберий атай, айляный т'елий. Баба бахай — арабат айығында азжых су халған.

— Буну бир йыл даа бахмаа т'ерек,— дий баба.

Йылдан бахты көрдү: батахлых чечти ми — ардындан тоз хопарды, аяғы да хуп-хуру.

— Энди гүзель, оғлум,— дий баба.— Мен ѿльсем, абу атлар сеэн хысметин. Йахшы бах. Бу атлар сени беладан хутаар.

Баба ѿльдү. Бу да халды. Башлады ид'итлик көстүрмөэ. Ата минип алх басай штэ. Аяахташы йох. Варый бир йере. Бир чобан хойун бахай. Миний кираты, уруй дэврий чобаны, алый бин баш хойун, ўч чобан, айдай т'етрий шеэрин түбүне, четне тохтатый.

Онда да бир хасапчи вар эт'ен, хойун, тувар сойуп эт сатар эт'ен. Ады Апелет. Онун да оғлу вар эт'ен — Эваз. Маннайында йылдызжыы.

— Апелет аға! Хойун алыйсын?

— Алыйым. Алыш т'ель. Йа не хойун паасы?

— Йүр, бах — мит'ян ағырмак олмасын.

О йүрүй, бахай:

— Хой сеэн?

— Меэм.

Эвдэн чыхханда бу Т'ороғлу оғлун да алый. Ат сне минмеэ стий бала да, Эваз.

Хасапчи баҳай хойун. Хой бед'ений. Айляный т'елий:

— Паасы не?

— Оон паасы беле: хой сеин, Эваз меэм!

— Ай-вай! Не шаханыз!

— Ёле шахамыз да!— хахай ата, кёке учай т'ити.

Бырада башлай о йырламаа:

Чыхмыш Эваз таш ўстүне, отурур, отурур.

Отурур да йенди йендини итирир, итирир,
паре дүнья, бильдирир.

Сенсин, Эваз, ат атланып йүрүтэн, йүрүтэн.

Сенсин, Эваз, йүрек йағын йиритэн,
паре дүнья, бильдириен.

Тур, Эваз, т'итэйик Карамандан йухары, йухары,
т'ерек, олан, йухары.

Хозум Эваз, көзём Эваз, ағлеме, ағлеме,
ағлейип тэ бени йолдан индирме,
т'ерек, олан, бездирме.

Шет'еринен альвеси йедирим,
т'ерек, олан, йедирим.

Варийляр эве. Эве тохтатыйляр атлары. Т'ирийлер эве.

— Э! Саа да вар ат.

Чыхайлар серйана. Башлайляр нестэтмеэ... учмаа, Эвазнен эт'иси. Бу да, о да. Көктэт'и хушлары йере, йердэт'и йиссаннары кёке атайляр.

— Көрдүн, ағам, ид'итлиим?

— Ан, ид'итлик саа мы? Ид'итлик ата! Ат оса маа, мен дэ ид'итлик көстэрийим. Аперин жамбазына да!

Эвазын жаны ағырый:

— Керат мaa оса, мен дэ көстүр эдим ид'итлигим!

— Аферин жамбазыңа! Верийим саа кераты — көстүр.

Чыхай т'ити кератнен. Учай. Көктэт'и хушлары йере, йердэт'и йиссаннары кёке атай. Болдуруй, тохтай, отуруй. Т'ельдлер, Эвазы аллар. Ат та хачып т'ельди эве.

— Йа,— дий Т'ороғлу,— йа анда меэм севд'или хардашым?— чыхай т'ити хыдырмаа.

Вара-вара варый бир пуканаа:

— Ана, бир ший бир ший ишиитмедицизми?

— Йа не ишиитәжеэк? Т'ороғлуун аяхташын тутханнар. Асажаң эт'еннер.

Варый Т'ороғлу падшaa:

— Падшaaам, вериниз ону мaa — мен ону аса-йым,— дий.

Верийлер она ону асмаа, Т'ороғлууя. Алый. Бурада түркү йырлай о:

Йетиш, кират, йетиш, хозу,
т'итти намымыз, т'итти намымыз,
падышағын элине төгүльсүн хамымыз.

О да бир иш дöгүль, аман,
дэди Т'ороғлу, оф!

Йетиший т'елий кират алемкалинен. Хахай алый быларын эт'исин дэ (асажаң эбет ону). Хахай алый быларын эт'исин дэ, учай т'ити.

Падшах та йиберий бир арабы Т'ороғлуун атын чалып т'етирмee.

Блар отруйляр эве. Атлары да жайилий. Т'елий бир чуплах адам бир чал сүтне, атып-атып т'елий атлара. Кирата илишамай — илиший арабата, миний т'ити. Эваз да көрий:

— Аға, атымызы чалғаннар!

— Хорхма, хардашым, — минди кирата, уруй аттай ардына.

Арабат пек хуватлы, пек жыврик оса да, кират та ондан хуватлы. Йетищтим дэсе, бу чуплах адам тохтатый аты, байляй дэрмен валына харшы, özү дэ чыхай дэрмене. Т'ороғлуун да öкеси чыхты. Йетиший т'елий. Бу да илиширий кираты да, чыхай т'ити онда. Варый дэ дий:

— Мында адам т'ельмеди ми?

— Ону көрмедин. Бет'им тэпеэ чыххан.

Бу арап та дэрменчеэ т'ирип öзүүн сүтне ун атып-атып, уннанып дэрменжии тэпеэ йиберий. Т'ороғлу чыхай тэпеэ — бу түший ашаа дөгрү, миний кератын сүтне, учай т'ити. Бу да түший орда — ат йох.

Дэгирмен валына, хозум,
атым байлядым, атым байлядым,
учурдум элимдэн Дэвриш киратымы,
köрамадым шу т'афириң йенди суратын.

О да бир иш дöгүль, аман,—
дэди Т'ороғлу, оф!

Йыбышым хайтандан
йалын д'еректир, йалын д'еректир.
Тавшан сүйегиндэн
налы д'еректир.

О да бир иш дöгöль, аман,—
дэди Т'öроғлу, оф!

Чыхай т'итий, Т'öроғлу. Вара-вара варый чобана:

- Ия не вар эди дүйнайа?
- Биший йох. Не олажах эди? Т'öроғлуун яа атын тутханнар. Бахмаа оламайляр.
- Гүзель. Ия аға,— дий,— сой хойунуну, этин-яғын ал, мaa хурсағынен пускасын вер.

Верий она хурсағынен пускасын. Алый, тэрс чеврий, башына т'итий, чыхай т'итий. Т'елий падшаа:

— Падшым! Мен онун йанна йүрген эдим, мен о аты баххан эдим, бахтым чох. Версeler, мен ону бахар эдим. О да т'им дэ оса бахажах. Падшам, верин ону мaa — мен бахайым.

— Э, оса, т'ит.

О башлай орада:

Изилен, эй, изилен, эй,
түштүм йизице, түштүм йизице.
Эд'иль, кират, опейим
эт'и көзүндэн.
О да бир иш дöгöль, аман,—
дэди Т'öроғлу, оф.

Кират аман сесиндэн дуйду: "Шорбажи т'ельди". Ат башындан алый чыхай:

- Падшым! Эмир этиң ата минмеэ.
- Эмириим.
- Миний.
- Падшым, эмир этин хапулар ачмаа, серайна чыхайым азжых..
- Эмириим.

Так-нак, так-нак чыхай т'итий. Серайана чыхан сора тапсын алсын — кёк арасы учай т'итий.

Падшах та дий:

— О бизим иеди йыллых арабымыз вар, йиберициз ону — йетишшир оон ардындан.

Йиберий иеди йыллых арабы оон ардындан. О т'итий. Т'öроғлу кёрий — арап йетишежек: "О öльдүрүр мени".

— Э! Анда т'итэйсин, арап? Тохта! Лафетээк.

Тохтайляр. Отруйляр, лафетийлер. Алый арабы öзүне айахташ. Т'елийлер эве. Аман о т'ереттэ оон, арабын айахларынен эльлери байляй бу, Т'öроғлу... Йох... Беле дöйль...

— Тохта,— дий Т'öроғлу.— Лафетээк. Иеди йылдан бери түрмече отруйсу — он чён յапайсын буны? Танышаах, айахташ олаах.

Лафетийлер, нестэтийлер. Хайль олуйляр да т'итийлер. Бир йере эпси дэ, ўчё дэ — Эваз, Т'öроғлу, арап — варыйляр онда, эвлерине, бир йере отруйляр.

Сора бир хайтмаз йола т'итий бу Т'öроғлу, онда бир тул хары эвлений. Баласы олуй. Ёсей, балбан олуй. Бабасынен күрешийлер... Ахылма халмай... Битрийим.

Ашых Фарид

За рукописом Д.М.ХАЛАЙДЖИ

Чох йўз сенелер йерида Калиф пашанын заманында Тифлис велайатында вар эди бир фухаре хары, эт'и дэ эвлады. Оғлунун ады Ашых Фарид эди, пек гўзель ушах, йазылмыш сўрет эди. Хызыннын ады Нергўз эди. О да бир дўйнанын гўзели эди. Ама пек аллағын фариби эдилер.

Бу фухаре харынын иши тэк йиплик ишлейип сатып оннен дэ чечинир эдилер.

Кўнлердэн бир кўн даа ишледи бу фухаре хары бир т'елеп йиплик, верди Ашых Фарибин элини дэ дэди: "Кётур, оғлум, сат йипликлери дэ т'ель".

Дія 1-а, картина 1-а, ява 1-а

1 **Анасы** (элине ёрет'еси, ишлейжек, *Fariib oғluda* ичери т'ирежек): Ай, т'ельдин ми, оғлум? Ал бу йипликлери дэ котур базара, сат та т'ель.

2 **Фарид** (соражах): Ана, ёкмекнен дэ верейим ми йохсам тэк паранен сатайым мы?

3-4 **Анасы** (дэй оғлұна): Базар т'есер, оғлум, хыйметини. Холана да бахарсын. (*Fariib алды анасынын элиндэн йипликлери, т'итти сатмайя. Анасы халды, öзү башына лафетэй*): Ах, аллагым-аллағым, беле т'ечинишлик олур му — эт'и элимнэн эт'и афтада бир т'елеп йиплик ишлейджем дэ, ону да сатып бен дэ хоранда бахажам?! (*Харғанып öзү башына азырланый یатмай; хорланмай [башлай], йене дэй*): Иштэ бу балам да... Йибердим базара, энди йеженин вахты т'ечти — т'ельмей. Ах, не ичён эгленди? Ажеп, бир хатэйе оғрады мы? Беним хартлығыма бени дәртли-верамны этти! Йатайых, хызым, азжых йухлайых. (*Йаттылар, йухлайлар. Бираз замандан сора т'ирей*).

5 **Фарид** (т'ельди, анасыны уйатый): Ана, ана, ана, ачыныз хапуй!

- 6 **Анасы (халхай, хапуу ачай да дэй):** Йа Фарим, нерейе д'езерсин бу вахтайажес? Бени фаллере оғраттын! Йухуларымы жойдун!
- 7 **Фарыб (дэй анасына):** Йа ана, бүйүк зарар эттим. Йипликлери саттым. Хайтыр эдим – раст'ельдим бир-эт'и ушах. Ашых ойналар. Сухланым, ана, ойунларына. Йалвардым, алдым бир хач ашых сатын. Хошулдум ойуна. Йүрмединиш, ана, иутхуздум олдуғу парамы. Хайтыр эдим эве – бахсам, шерап ханедэ эт'и сазжы о хадар да чошхун чалайлар! Сухланым чалышларына. Т'ирдим ичери сейир этмейе. Эгленип хафиль халдым. Бана ёкеленме, ана. Абу элимдэт'и сазы көрүйсүн мү? Пешт'еш чектилер бана. Шинди Ѳрене бильсем, ана, иштэ бизе бир тилим Ѳкмек. (*Фарыб тэ ятты. Йухтай. Бир т'ередэн абдрап халхты, башлады нинесини уятмай*). Ана, ана, халх-сана аз замана, бир шей айтайым!
- 8 **Анасы (халхай, сорай):** Не вар, Фарыбим? Не олду сана? Не лафын вар? Сёле. Гүзель-гүзель, диннейим.
- 9 **Фарыб (башлады солемейе):** Сёлесем, ана, мен бир сейирли түш көрдүм. Элими сағ йанағымыма хоймуш яттыр эдим. Т'ельди бир ах сачлы папу, эт'и элинен бир авуч тары тёктү ағызыма. Ағызымдан ташан тарылар сағ элиме тёкүльдү. Не олмалыдыр яа бу, ана?
- 10 **Анасы (сёлей оғлуна, дэй):** Тимси ону, оғлум, хайыр олсун! Хорхулу түше бенземей көрдүгү сейирин.
- Фарыб туруй йериндэн, алый сазы, башлай чалмай. Аллағын Ѳкүмүнен эм ёле Ѳренди т'и, бир т'ередэн бүйүк сазжы олду. Эпсинин хысметини т'ести.*
- Дія 2-а, картина 2-а, ява 2-а**
- Йеди сазжы йырлайлар, эфт'арланыллар.*
- 11 **Биринжи сазжы (сёлей аяахташларына):** Шинди, аяахташлар, не дэйсиниз? Беле хара күнлөр башымыза даа т'ельмөд'ен эди! Сиз билир мисиз, мен бир саз верд'ен эдим бир ушаға? О олан ёле сазжы олду – алай шейири элине алды! Бизим хысметимизи т'ести. Шинди не түрлү Ѳльчү алайых та? Йа Фарыб т'итсин бу шейирдэн, яа т'и биз чыхып т'итэйик? Эм ёле билини т'и, архардашлар, Ашых Фарыб олдуғу иере бизе энди Ѳкмек йохтур!
- 12 **Эт'инжи сазжы:** Ёлесем, архардашлар, йоллайых Ашых Фарыбе aber, т'ельсин бырайа, хонушайых, хонушмакнен дэ билирик биз Фарыбин, ғалиба.
- 13-14 **Биринжи сазжы (йене):** Архардаш, вар, чағыр-т'и сен Ашых Фарыби, эгленмейип т'ельсин. (*Т'итэй чағырмайа Фарыби. Халан сазжылар да лафетэйлер Ѳзү башларына, дэйлер*). Шинди, архардашлар, Ашых Фарыб т'ельсе, ёле дэйим т'и, жан ағырта. Бахайых, Фарыб тэ не дэр бизе.
- Сазжылар лафларыны битирди. Ашых Фарыб т'ирди ичери.*
- Ява 3-я**
- 15 **Ашых Фарыб:** Сабалар хайыр олсу[н], агалар, беклер!
- 16 **Биринжи сазжы (дэй Фарыбе):** Ош сефайа т'ельдин, Фарыб, буйур, отур сырдай, хонушайых. Анжа заметэ хойдуғумуза айып этме. (*Фарыб эль алышажах*).
- 17 **Ашых Фарыб (дэй сазжылара):** Хонушманын айыбы замети олмаз, агалар. Сиз а[йып этмениз]. А беним чохтан бери иштағым вар эди сизнен бир хонушмай. (*Отурду сырдайа Фарыб, башладылар хонушмай. Шарошланылар дэ дэди Ашых Фарыб сазжылара*). Дурунуз, агалар, беклер, хонушманын тэк ичменен дады олмаз. Бана бир саз бағышладыныз. Дэрим, чаре олур исе, насыл т'и, бөгүн столунузун башына бен сиздэн бир нефес истэйим? Минт'ан олса, бағышланыз.
- 18 **Биринжи сазжы (дэди дэ башлады йырлай):** Олсун, Ашых Фарыб, башымызын ўстүне йерили вар, сёлейим, сёлейим. (*Башланды түркү, сёлей*):
- Бир күчүжүк яратылды, шаар олду, эй,
архардашлар, арамыза хан олду, эй.
Дилерим аллахтан, ажель т'ельсин йаныма, эй:
эн севд'илим т'ирди беним ханыма, эй!
Хара ханлар ахар ғарип йүректэн, эй,
[а]ғалер, мор села да хавушсуз[н], эй.
Эндэнд'ери биз дэ сана дарылмах, эй,
дарылып та диль душмана сарылмах, эй, эй!
- Буйур, Фарыб. (*Түркү битти. Фарыбин элиндэн хадэй[и] түштү, дэ дэди*).
- 19 **Ашых Фарыб (дэди):** Эвалла, агалар, беклер, нефесинизе! Ама чүнкүм бана бильдирмедин ме (= ми) бу вахтайажес?
- 20 **Биринжи сазжы (дэди Фарыбе):** Бильдирсек, Фарыб, биз үеди сазжыйых, бу шейир чине үирми үылдан бери. А беле хытлыға, беле ач-лыға оғрамадых. Тэк, Фарыб, сендерэн Ѳтүрү дэ ач халдых. Алдын, Фарыб, элимиздэн Ѳкмеклигимиши. Сана бир бүйүк сымарымыз вар, быра-

- да халсын, зерем биз т'итәжек олууых ғайыры шейерлере. Йедимиз дэ бирдэн сана йалварыйх, Ашых Фариб, сен дэ бизим ардымыздан түшүп т'елип тэ бизи йене гарип халдырма.
- 21 **Ашых Фариб (дэди):** Дурунуз, ағалар, беклер, не сөлөрсизиз сиз?! Ич олаҗах иш мидир бу айттығы жоғапларыныз?! Сиз, ағалар, йеди хоранды, йеди тәмель йыхып т'итинжес, а беним бир анам вар, бир дэ хызхардашым вар – бен т'иттэйим. Сиз халыныз. А беним ардымдан ағлай-жагым-сызлайжагым йохтур. Салыхнен халыныз, ағалар, беклер! (*Халхты йериндэн, эль алышты да дэй*): А йарын, ағалер, беклер, күн доғмадан буйурунуз бизе: эвими, бархымы, бағымы, бахчымы сатаҗағым. Сиз дэ булунуз. Ошча халыныз!
- 22 **Сазжылар (дэдилер):** Алла холай т'етирсин, Ашых Фариб, булунурух. (*Ашых Фариб т'итти. Сазжылар да дағылдылар*).

Картина 3-я, явा 4-а

- 23 **Ашых Фариб (варды анасына, дэй):** Селам, ана!
- 24 **Анасы (дэй):** Ахбетин хайыр олсун, оғлум! Анда т'езерсин бу вахтаҗес?
- 25 **Ашых Фариб (дэди анасына):** Израйильдердэн, ана, йүргим ажыды: халмады энди бана бу шейир чине т'ечинишлик. Бöгүн эвими, бағымы, бахчамы сатаҗағым – ғайыры шейерлөр[е] йол ачажағым.
- 26 **Анасы (дэй оғлұна):** Дур, Фарибим, не сөлөрсин – бу гарипликнен нерейе варып хондуражасын?
- 27 **Ашых Фариб (дэди анасы[на]):** Дилек этэrim, ана, йери-көкү йаратан аллағыма: тэк бир саалых версин бана – эписи тамам олур.
- Саба йығылдылар алышылар, башладылар базарлашмай.*
- 28 **Алышылар (т'ельдилер):** Сабалар хайыр олсун, Ашых Фариб!
- 29 **Ашых Фариб:** Ош сефайа т'ельдиниз, ағалар, беклер, буйурунуз, отурунуз!
- 30 **Алышылар (дэди):** Йа Ашых Фариб, отурмай вахт йохтур. Биз ишиттик, сен эвини сатар эт'енсін. Аслы олса, биз алышы. Сөле бизе бир т'ередэн паасын, базарлыксыз алайых.
- 31 **Ашых Фариб (дэди):** Доғру, аға, йанныш дүшмединиз бырайа – сатайым. Эйи, доғрусуну сөлөйим: базарлық севмем. Верисиниз сексен манет – алышыныз.

- 32 **Алышылар (да дэди):** Ашых Фариб, пек чох айттын. Харер сёле – алайых.
- 33 **Ашых Фариб (дэди):** Ёлесе мағар дүйдүм – ала-жашыныз. Вер алтмыш манет тэ лафы вахты да узатмайых. Бен йолжу, йол алайым.
- 34 **Алышы (дэди Fariibe):** Ал, Фарибим, параны. Сен дэ бир эйи ушахсын – эйилиге йарат параны!
- 35 **Ашых Фариб:** Сағ ол, аға, алла разы олсун лафына! (*Алышы сайды парайы. Fариб алды дэ селамнашты достларынен, т'итти йолуна дэ чевирилип дэди ағалар[а]*): Ошча халыныз, достлар-эшлер! Айып этме сиз дэ, ана, сен дэ, хардашым Нергүз. Башымыза беле йазған, беле дэ олаҗах. Бизе тэк т'ерек йол алмайа.
- 36 **Алышылар (дэди):** Ошча варыныз, Фариб, алла йолуну ачых этсін, мырадына йетиштирисин!

Пердэ

Дія 4-а, картина 4-а

- Вардылар, урдулар бир дэрен суйа. Т'ече[же]к. Анасы башлады ағламайа, дэди.*
- 37 **Анасы (дэй оғлұна):** Фарибим, недир эттигин! Зулум этэрсін! Быхадар ташхын суйа бизи тэк боғма ичүн т'етирдин быра!
- 38 **Ашых Фариб (дэди анасына):** Дур, ана, хорланма, хардашымы да ўркүтме! Бен шинди йер-көкү йаратан аллағыма бир намаз хылайым. Бет'им беним diligими иштип сизи дэ көрүп ажыр да бизи бу судан т'ечирир. Не билирсін – аллағын ойунлары пек чохтур! (*Дэ дэди йырлайып*):
- Д'ела-д'ела йолум сана дайанды, эй.
Израйил атэшиндэн йүргим йанды,
саттым бағым, бахчым, эйледим зера[р], эй –
не күнүм күндүздүр, аллағым, не йежем харе!
Уста шед'иртине дүземим чохтур, эй,
анемин сөзлери-сазлары синеме йохтур,
бахарым ўстүне – т'ечитин йохтур, эй.
Эглен, Эра су, Эра су, йол вер –
д'ечерим д'итэлим, эй!
- 39 **Анасы (дэй оғлұна):** Дур, Фарибим, бир эт'и жоғабыннен дашхын сулар тохтар мы? Хайт йе-ри, этме бу зулумнуғу бизе!
- 40 **Ашых Фариб (дэди түркүнен, йырлай):**
- Бен Ашых Фарибим, охурум харедэн, эй!
Душманларым чыхмаз олду эрадан.
Йалварырым, йери-көкү йаратан, эй:
эглен, Эра су, Эра су, йол вер –
д'ечелим д'итэлим.

Түркүй ю битирдөнинен сүйүн ашаасы ахты жұва тибик, йухарысы бузлап халды айазма сүйү тибик. Анасы хардашынен таажибе халдылар, течтилер титтилер.

41 **Анасы (ўзў башына сёледи лафы):** Мисмилла (>> Писмилла), яңа рабим! Аңт этәйим иері-көкү яратаным бир даа Фарибиме лаф солемей-жегиме, чүнкүм дашхын сулары тохтатты. (*Вардылар, бир шайере дүштү. Көрдү бир йарых дә дәди анасына*).

42 **Ашых Фариб:** Ана, дурунуз бу йердэ. Бен варыйм шу чыраға, бетим ожалар вардыр. Истәйим бир хонах.

Пердә

43 **Ашых Фариб (варды чыраға, тирди ичери, дәди):** Ахшамларыныз хайыр олсун, ағалар, беклер!

44 **Оджалар (селам алдылар):** Ош сефайа тельдиниз, танырын мисафири! Нерелисин өзүн?

45 **Ашых Фариб (дәди):** Өзүн велайатындан, ожалар, беклер! (*Ашых Фариб тохталды эм чалды эм түркүнен [сёледи]*):

Башыма дёндүгү гүль йүзлү ожа, эй,
фарибим алымдан сиз дә билирсиз,
анем ёльсе, сиз йұнахтәр олурсуз –
бана бир ода верирсиз, ожалар, эй.
Жаңым ожа, анем жамиде халды, эй.
Билирим ти, сиз жәннетә варырсыз,
улу хызыларынен сефа сүрерсиз, эй.
Жаңым ожам, анем жамиде халды, эй.

46 **Ожалар (дәди):** Көрүйүм, мисафири, хонах истәйисин. Абу биз отуран әвдән сетиз әв течтик тән сора тохузунжу әв беним эвимдир. Айлан-а хапуя – онда хонах олурсун.

47 **Ашых Фариб (йене дәди түркүнен):**

Бу хараных йежелердән
яңа бен анда варайым, эй?
Фариб анда варса, йүзү харадыр,
тирилидир йахасы, йашлыдыр көзү, эй,
хач тере сөлесем, излидир сөзүм.
Жаңым ожа, анем жамиде халды, эй.

47а **Ожа:** Догру сёледин, мисафири. Кötүр бу мисафири беним эвиме – олсу[н] хонах бу йеже.

Пердә

Дія 5-а

48 **Шахсене (дәди нышанннысына):** Шахфелек, сана бир бүйүк иржам вар. Сөлейим, мит’аны олса.

49 **Шахфелек (дәди Шахсене):** Мит’аны олмайан шей олур му дүйнада? Сөле, Шахсенем, недир о ти, о хадар дәрендән сёледин?

50 **Шахсене (дәди):** Бир бүйүк жылын истәйим, эм не хадар хыз аяхташларым вар, о хадар да йаш олсун бу жылына. Она көре дә сазжыларымыз олсун. Тимсе тимсенин сазжысына: “Сен чал да мен ойнайым”, – дәмесин.

51 **Шахфелек (дәди Шахсене):** Олсун, Шахсенем, олсун. А шинжик тә жылыны башларамы.

52 **Шахсене:** Эвалла, Шахфелек, лафымы иерি эт-медигине.

[Пердә]

Жем олдулар эписи. Сазжылар тахымыны[н] дизи ўстүне бирер топ хумаш пештеш хойдулар. Сора Фариб тә тельди, отурду хапу ардына. Шини жылыны баштайжаш. Изин олду – жылын башласын бири. Башланды, дә дәди Шахсе[не] Шахфелеге.

53 **Шахсене:** Яңа Шахфелек, чифт башына сазжымыз йохтур. Чох та лазым этмей ама, эм олे биль ти, тәк сана йохтур сазжы...

54 **Шахсене (дәди):** Яңа Шахфелек, бен билейим тим олдуғуну – Ашых Фарибим.

55 **Шахфелек (долан[ды] йаныма, баҳты, көрдү – Ашых Фариб хапардына отурур эди – дә дәди):** Яңа буйур, Ашых Фариб, олуйсунму, Фариб, бөгеже беним сазжым?

56 **Ашых Фариб (дәди):** Олайым, Шахфелек.

57-58 **Шахфелек:** Буйур, отур сырана, Фарибим. (*Ашых Фариб тәчти сазжыларын сырасына. Ону[н] дизине дә хойдулар бир топ хумаш пештеш. Беклейлер изине чалмайа*). Айдан, сазжылар, башланыз энді жылыны. (А сазжылар чалмайып дуруйлар бир бирине баҳып). Не дуруйсунуз, не чалмайсыныз? Тепренинiz, ча-лыныз, сазжылар! (*Йене чалма[й]лар*). Олар ча-лаҗаш шей дöгүль – башла, Ашых Фариб, жылыны. Сана халды ишлер.

59 **Ашых Фариб (тә дәди):** Олсун, Шахфелек, башлайым – ама хырхына хырх айтайым мы йохсам хырхына бир сөлейим ми?

60 **Шахфелек (дәди):** А-ға-аа, эсап ўстүне эсап вар. Оле олдухче, Ашых Фариб, хырхына бир сөле.

61 **Ашых Фариб (башлады ыырламай, чалма[й], дәди):** Диннениз, ағалер, сизе бир жоғабым вар – бырада халсын.

Ильсиз-зильсиз сазжылары не дәп дутарсыз?

Алымсыз-салымсыз хантарлары

не чүн тартарсыз?

Кöктэн учан эсапсыз малым вар —
сизи чобан этсем, неже күтэрсиз, эй?
Эда бўльбўлуне каршы дуурсуз.
Шефрелер бильмез беним эвалымы.
Хырх сетиз шефретим вар — он эти халды.
Онун мейданына сиз дэ дуурсуз, эй.
Хырх ашыхлар бир жыйыны дайарлар.
Ашых Фариб эвалыны неже дуйарлар, эй?
Шефрелер бильмез беним эвалымы, эй.
Шу дэрия ўзерине дуран йемижи —
Ашых Фариб олду бекчи бу женке, эй.

Ява 3-я

Сазжылар тахымы пештешлерини брахып
хачтылар. Халды пайына Ашых Фариб, чалып
дуруй жыйыны. Жыйын алхы дағылдылар. Хал-
ды стол башына кнафина, хызлары, дэ паша дэди.

62 **Калиф паша:** О-о-о, эвалла, Ашых Фариб, эвал-
ла! (*Фариб башыны эгди*). Вахыт энди, бала-
лар, биз хайтайых, ама сен, Ашых Фариб, йа-
рын саба немазында т'елип ахыны алырсын.
(*Фариб йене баш эгежек. Калиф, кнафина хай-
тып т'иттилер. Ашых Фариб чалай, Шахсене,
Ахчахыз ойналлар*).

63 **Шахфелек (селамнашып дэди):** Ошча халыныз,
Шахсене, Ахчахыз, сен дэ, Ашых Фариб. Бизи
утандырмадыгына эй, ош-чошхун чалдыгына
алла разы осун!

64 **Шахсене (дэди):** Ошча вар, Шахфелек, алла
разы осун сөзүмдэн чыйамадыгына!

65 **Ашых Фариб (бираз даа чалды, сора дэди):** Э-э,
энди жыйынын вахты чечти, Шахсене, лазым
бана да хайтмай. Ошча халыныз! (*Эль альша-
жак эписинен*).

66 **Шахсене (дэди):** Эвалла, Ашых Фариб, ошча
вар! Ама йарын ахыны алмай т'ельсен, ахы-
нын йерине бабамдан салығыны истэрсин.

67 **Ашых Фариб (дэди):** Эвалла, Шахсене, лафына!
(*Эль альшып хайтажах*).

Пердэ

68 **Калиф паша (стол башына, юг'не шарап, ичил-
дуражах дэ дэйежек ёзў башына):** Не эгленди
Фариб, т'ельмей я да ахыны алмай? Т'ельсе,
бетим азжых та эглендирир эди бени. Ай да и
чалай дэлиханни! Яа ағызындан чыхан лаф-
лар чах ўрегини йахай! (дел отуур эди; т'е-
лип т'ирди *Фариб*).

69 **Ашых Фариб (т'ирди ичери, дэди):** Сабалары-
ныз хайыр олсу[н], падыша баба!

70 **Калиф паша:** О-о-о, ош сефайа т'ельдин, Ашых
Фарибим! Буйур, отур сырайа. (*Фариб варып*

элини ёпежек пашаан да отуражах сырайа).
Эвалла, Ашых Фарибим! Эвалла! Ахшам насыл
севиндирдин бени! Беле чошхун чалмахлар
т'имсelerдэн ишитмеди. Буйур замет ахын,
Фарибим. (*Чыхарый ахын верип Fariibe*).

71 **Ашых Фариб (тэ дэди):** Дур, падыша баба, айып
олсун бен ид'итэ бир жыйын чүн сиздэн ах ал-
май! (*Халхажах Fariib хайтмайа*).

72 **Калиф паша (дэди):** Йох, Фарибим, бени сен ра-
атсыз этэрсин, алмасан.

73 **Ашых Фариб (дэди):** Падыша баба, бен дэ ал-
сам, раатсыз олажағым. А энд'ерим пек истэ-
сен вермие ахымы, т'ефлигим дэ вар ама,
айып этмениз, — салығыны верирсин, падыша
баба.

74 **Калиф паша (дэди сейерленип):** Оп-па, Фари-
бим! Сай т'ефлигин вар эт'ен: бен бögүн хырх
йашынайым, хырх даа йашамай ыштағым
вар, а сен бендэн салығымы истэйсин!

75 **Кнафина (пенжередэн хычырды Калифе):** Ахыз,
Калиф паша, Ашых Фариб сендеристэдиги се-
нин салығын дöгүль — Шахсеней истэй. Не
дэйжекси сен Фарибе?

76 **Калиф паша (дэди):** Ашых Фариб, биз эт'имиз
дэ т'ефли эт'еник, ама сен бендэн т'ефлисисин: о
сенин айттығын ич олажах шей дöгүль.

77 **Ашых Фариб (дэди):** Э падыша баба, олажах
иш олмаса, сағ олунуз, вар олунуз! Сабадан бе-
ри ичтигимиз шербет дöгүль, су дöгүль, ағулу-
зейирли шараптыр — чаре олсун т'ефленейик.
Ошча халыныз!

78 **Калиф паша (дэди):** Ошча вар, Ашых Фариб!
(*Фариб т'итэй эвине*).

Пердэ

79 **Ахчахыз (раст'етирди Fariibi гўль бахчийе дэ
дэди):** Вахтыныз хайыр олсун, Ашых Фариб!

80 **Ашых Фариб (тэ дэди):** Ахбетиниз хайыр олсун,
Ахчахыз!

81 **Ахчахыз:** Ашых Фариб, беним сана бир бўйўк
лафым вар Шахсенедэн. Сёлейим ама, мейда-
на чыхмасын.

82 **Ашых Фариб:** Сёле, Ахчахыз, сёле, недир о т'и,
о хадар бўйўк сымарнен?

83 **Ахчахыз:** Сёлесем, Ашых Фариб, Шахсененин
сана бўйўк селамы вар. Сен дур бурада — биз а
шини т'елирик.

84 **Ашых Фариб:** Чаре вар, Ахчахыз, чаре вар. Бек-
лерим, ама алдав олмасын — сону сана кўч
олур. (*Эль альштылар. Хайтты Ахчахыз.*

Ашых Фариб бекледи, бекледи дэ йасланды сельви түбүне дэ дэди, ёзү башына йыртай):

Сейир олсун сельви дүбине йатмайа!
Сүрү-сүрү хызлар т'елир баҳмайа.
Не лазым эди бана Ахчахыза баҳмайа?

85 **Ашых Фариб:** Ой, анасын эсабы! Насыл ише са-рылдым бен?! Ич олур му – падышах хызы бе-ни севсин?! Бүтүн алдав булар. Беним т'иби-синин ахылыны чектилер – ѿзлерине сейир арттырмака ичү[н]. Ах аллағым! Түшүнд'еним-дэн чаҳ башым ағырый. Йасланайым абу сель-ви түбүне, беклейим бир земан да, не олур.

Йасланды сельви түбүне. Ёле дэ йухлады хал-ды. Бир земандан сора Шахсене, Ахчахыз бирдэн т'ельдилер. Булдулар Фариби йухуда. Эфт'арлан-ды Шахсене дэ дэди Ахчахыза.

86 **Шахсене:** Ахчахыз, беним йанғаным да олажах, сен дэ бени йаҳайсын. Эм алдайып т'етирдин бени. Йа ана сенин Ашых Фарибин?

87 **Ахчахыз:** Шахсене, ѿзүнү ѿле пек йибере верме-сене – яа о сельви түбине йасланмыш дуран т'имдир? Ашых Фариб дөгүльдүр мү? (*Варды-лар йаҳын, баҳтылар – Ашых Фариб йухтай*).

88 **Шахсене:** Ахчахыз, жаңымын ағырғанындан не-фесим йетишмей уйатмайа Фариби. Иржам ол-сун сана – сен уйат.

89 **Ахчахыз:** Йох, Шахсенем, беним эсабым йохтур Фариби уйатмайа: адымы йабана чыхарылар. А сенин адын хачан да олса чыхажаҳ. Уйат ѿзүн.

90 **Шахсене (башлады ағлайып көзлерини йўзайв-лугунен силип йырламай):**

Сельви дүбине йатмышсын,
хафлет йухуя батмышсын, эй,
севдүчүгүн унутмушсун –
уйан, авжум, эрал д'ельди дэ д'ечти

Ич дуймады да бу.

Сельви дүбине йасланмышсын,
сия зилифлер усланмыш, эй,
күчүжүк йарен эсленмиши –
уйан, Ашых, уйан, Фарибим, эй!

Иштэ д'ельдик назларынен,
ёрдеги вар хазларынен, эй,
инже белъли хызларылен –
уйан, Ашых, уйан, Фарибим, эй!

91 **Шахсене (эльлерини бир бирине уруп солейжек Ахчахыза):** Ахчахыз, ичине йит ѿльдү мү?

Уйандыр Фариби – беним энди нефесим битти.

92 **Ахчахыз:** Олсун, Шахсенем, шинжик айттырым, зера жемиси бильди сенин йизли сырларыны.

Энд'ерим Фарип черчектэн йухласа – сырты-маз. А бизи дәнеп йухласа – о беним чынлары-ма, чаре йох, күлежек. (*Башлады Ахчахыз йырламай*):

Эралы эндиридик сизе,
эла көзлер сүзе-сүзе,
сия перчем төктү йүзе –
уйан, авжу, эрал д'ельди дэ д'ечти.

Йарен бағырыр бырада,
иеди гүзель бир сырода, эй,
мевлам хутарсын йаратан.
Уйан, авжум, эрал д'ельди дэ д'ечти.

93 **Ахчахыз (чевирильди Шахсене[йе] дэ дэй):** Шахсене, бир жоғап таа сөлемейим. Уйанса, уйаныр. Уйанмаса, ѿле биль т'и, хасеветли йухуя батмыш. (*Башлады сонғы жоғабын сөлемейе*):

Ахчахыз, билирим фентини,
огратырлар, йар, семтими, эй,
чезди кёксүнүн бентини –
уйан, Ашых, уйан, Фарибим, эй.

Ашых Фариб йене уйанмады.

94 **Шахсене (дэди Ахчахыза):** Айда, Ахчахыз, хай-тайых – о халхажаҳ шей дөгүль. Беним вах-тым беле эт'ен, офф-офф.

95 **Ахчахыз:** Йох, Шахсене, эпижигиниз хайтса-ныз, бен пайныма халырым: о халхып бизи бунда булмаса, бен йаланжы халырым. Эм о дэд'ен эди: "Аслы чыхмаса, сону сана күч олур!"

96 **Шахсене (соруп дэди):** Йа насыл этэйик, Ахчахыз? Аннат бана бир шей.

97 **Ахчахыз:** Башындан бурумчаны бырахырсын йўзүнө – о вахты билир т'и бизим т'ельдигими-зи. Сен йандын уйатамадығына – о да йансын уйанмағанына.

Т'иттилер хызлар. Шахсене ағлайип-ағлайип бурумчасыны алды башындан, ѿрттү йўзүнү, чыхтылар т'иттилер. Бир замандан сора Фариб уйанды йухудан, баҳса – йўзүнө Шахсененин бу-румчасы. Дэ дэди ѿзў ѿзўне.

98 **Ашых Фариб:** Ах, наптым бен! Йўзүме бўйўк т'ир т'етирдим. Шинди не дәрим бен олара, раст'ельсем? (*Халхты Ашых Фариб йериндән, хойду хойнуна бурумчай, т'итти доғру эвинге*).

Пердэ

99 **Кнафина (отуражах стол башына, хызы чағыра-жах; т'ельди Шахсене):** Шахсене, д'ель мында!

100 **Шахсене:** Не чағырдыныз яа, ана, сөлениз.

- 101 **Кнафина:** Ах, утанмаз, даа сорайсын! Сенин ичүнchoх шейлер ишиттим. Энд'ерим аслы олса бу ишлерин, бени дэртли-верамны эттин! (*Шахсене башлады агламайа*). Т'им вар эди сеннен гүль бахчийе? Сёле бана!
- 102 **Шахсене (аглайып сөлөй):** Ахчахыз вар эди.
- 103 **Кнафина (чагырый Ахчахызы да):** Ахчахыз, т'ель-д'и сен дэ бырайа!
- 104 **Ахчахыз (т'ельди, сучлу т'ибик отуруй):** Не чагырдыныз ия, ана, сөлениз.
- 105 **Кнафина:** Сёле бана, Ахчахыз, доғрусуну! Алем йибретлери, утанмазлары! Гүль бахчийе вардыныз мы сиз?
- 106 **Ахчахыз (аглайып, көзйашларыны [силип] сөлжек):** Вардых.
- 107 **Кнафина:** Не олду гүль бахчыйа сизе? Доғрусуну сёле бана! (*Ахчахыз сөлемейип отуруй*).
- 108 **Ахчахыз (дэди о вахта аглайып):** Эй, вардых гүль быхчийе. Ашых Фариб онда сельви түбүне йухлар эди. О хадар [сес] эттик – уятамадых, дэ о вахты Шахсене бурумчасыны Ашых Фаридин йүзүне ёрттү дэ хайттых.
- 109 **Кнафина (öкеленип дэди):** Ах, сен! Эвлад дöгүль эт'енсин бана! Зулумсун! Бени отлара йахтын чайыр-чайыр!
- 110 **Шахсене (öкеленип дэди):** Ич тэ дэ, ана, ёксектэн öкеленип тэ хорлама бени бунун ичүн! Бен Ашых Фариби чах жыйын йежеси севдим, юндими дэ хырар эттим: олган Тифлис отлара йансын – тэй бир Ашых Фаридим халсын!
- 111 **Кнафина (дэди):** Ах, сен ярамаз! Бабаан хылычындан хурбан т'итэжексин бу ишлер ичүн!
- 112 **Шахсене:** Ич, ана, хорхмайым хылычын зорундан. Хачан да олса аллаға бир жан борчлуйум! (*Ахчахыз, Шахсене аглайып хайттылар*).
- 113 **Калиф паша (т'ирди ичери, отурдулар стол башына кнафинанен):** Ахыз, бен сана бир шей соражаым. Доғрусуну сёле бана – не вар яа о бизим Шахсенене?
- 114 **Кнафина (дэди):** Ахыз,choх сенелер ёмур эттик, сени бен бир земан ағыртмадым. Иржам олсун – сана сөлейим доғрусуну – күчүне т'ельмесин. Не олду Шахсене, дэйип сорайсын. Севда олган сазжы Ашых Фариде.
- 115 **Калиф паша:** Т'им сөледи буну сана – доғрусуну сёле!
- 116 **Кнафина:** Шахсене ёзү дэ сөледи, Ахчахыз да сөледи: "Чах жыйын йежеси севдим бен Ашых Фариби" – дэди.
- 117 **Калиф паша:** Чагыр – т'ельсиннер о утанмазлары бында! (*Кнафина чагырды хызлары. Олар да т'ирдилер ичери. Сучлу т'ибик сордулар: "Не чагырдыныз ия, падыша баба?" – дэдилер*).
- 118 **Шахсене:** Не сөлесин ия, падыша баба?
- 119 **Калиф паша:** Ах, утанмазлар! Дүнийадан жойарым бен сени, хыз! А о йат-йабан йердэн т'елен көпеге вермем сени!
- 120 **Шахсене (аглайып сөледи бабасына):** Женнатчы бабам, дүнийада йох эвладын олайым. Хылычын зорундан бен ич тэ хорхмайым: бойун бендэн, падыша баба, хылыч сендер. Алай Тифлис шейери йансын – тэй беним бир дане севд'илим Ашых Фаридим халсын! (*Калиф паша халдырды хылычыны урмайя, чапты кнафина, хутарды. Хызлар хачтылар. Ана да т'итти оларнен. Айланып сора т'ельди*).
- 121 **Кнафина (падыша харши дурду, дэди):** Ахыз, Калиф паша, ёзүне т'ель! Не ишлер тутарсын сен! Ёзүне бүйүк зарар этэжексин! Чек элини иери! (*Т'иттилер хызлар, кнафина да, халды паша тэй*).
- 122 **Калиф паша:** Ах анасыны! Не чирт'ин эсаплардыр булар беним башыма! Не этэйим бен? Насыл ёльчү алайым да, бу шийлер тамам олсун? (*Лахырды битирмедэн айланып т'ирди кнафина дэ дэди пашайа*).
- 123 **Кнафина:** Ахыз, не хасевет этип эфт'арланырысын? Бизим дэдигим[из] олмаса, хызымызын дэйени олсун. Сант'им Шахсенейи дүнийадан жойсах, не аннарых? Коз – көренин, жан – севенин. Шахфелегин, ахыз, парасы чох. А Ашых Фаридин ахылы чох. Пара биздэн, ахыл Фаридтэн. Бен доғрусу гёнүльлейим вермейе. Сен дэ иери чекме эвладымыза харши. Ханны баба, ханны ана олмайых! (*Аглайажаңаң көз йашларыны силип*).
- 124 **Калиф паша (столу уруп дэйежек кнафинаа):** Яа дуду! Ич дүнийада олғаны вар мы беле эсаплар! Айда, биз гёнүльлейик вермейе. Яа Ашых Фарид ёзүнү бизе йараشتырып худа т'елир ми? Яа т'ельмесе, т'име вережексин?
- 125 **Кнафина (халхып йене отуражах скамияа):** Яа ахыз, хорлуға хайыл олған сора хорланажахсын. Фарид т'ельмесе, батмаса, биз утанмазых та варырых. Энди чох та атымыздан худа.
- 126 **Калиф паша:** Тамам, ахыз, сөледиклерин. Бен дэ тэк ёлесне түшүнүп отурур эдим, ама йене – вармаа хапусуна Фаридин. Йенди чагырым бырада.
- 127 **Кнафина:** Эвалла, ахыз! Тамам т'естин шерааты!
- 128 **Калиф паша (сес этэй, чагырый Ахчахызы):** Ахчахыз! Ахчахыз! Т'ель бырайа!

- 129 **Ахчахыз (т'ельди):** Не чағырысын йа, падыша баба?
- 130 **Калиф паша:** Тэз тэпрен, вар, сёле сазжы Ашых Фарибе – эгленмейип т'ельсин.
- 131 **Ахчахыз (т'итти):** Аман, падыша баба, варайым, чағырайым.
- 132 **Калиф паша (özü башына лафетэй):** Йаратаным! Özü öльчүмдэ бир күйев булдум – ону да хызыма севдирамадым, дэ баҳ, т'имлери севди – бир дэне сазжы Фариби! А анча дэрэндэн түшүнсөн, Фарыбин ағызындан чыхан лафлар чаҳ ийрегини йахай! (Лафыны битирамады – ачылды хапу, т'ирди Ашых Фарыб да дэди).
- 133 **Ашых Фарыб:** Сабаларыныз хайыр олсун, падыша баба! (дэди дэ чөкүп элини öптү).
- 134 **Калиф паша:** Ош сефайа т'ельдин, Ашых Фарыбим! Дур, отур скамийе. (Фарыб халхты, отурду сырайа). Айып этмениз, Ашых Фарыб, бир эт'и лаф сөлейжегим бен сана. Жандан-йүректэн доғрусуну с[ө]лейим] – ыкрап эйле бана. Шахсене сени севмиш олған. Эңдерим сенин дэ йүргегин севсе, сени бен т'ийев этмейе истэйим özүме.
- 135 **Ашых Фарыб:** Эвалла, падыша баба! Бойун бен-дэн, хылыч сендер. Сиз версениз, бен алышым. (Ашых Фарыб халхып эльлерини [öпежек]).
- 136 **Калиф паша:** Шахсене, т'ель-т'и бында. (Шахсене т'ельди).
- 137 **Шахсене (т'ельди, көрдү Фарыби, аман чапты, эль алышты):** Ош т'ельдин, Ашых Фарыб! (Эль алышажаҳлар).
- 138 **Ашых Фарыб:** Ош күнүн олсун, Шахсене! (Отурражах).
- 139 **Калиф паша:** Шахсене, бен сени чағырғаным, билир мисин, не ичүн? Ашых Фарыбе сени веरежек олуум. Не дэрсин сен?
- 140 **Шахсене (дэди бабасына):** Özün билирсин, падыша баба, сен версөн, бен варыйым.
- 141 **Калиф паша (кнағинайа дэй):** Ахыз, кнағина, вар т'етир нышанлары да көзүмүзүн öгүне нышан верип алсынлар.
- 142 **Кнағина (т'етирди нышаннары):** Калиф паша, алышыз, özүнүз вериниз чифтэлерине – öзлери верип алсынлар.
- Ашых Фарыб, Шахсене алдылар, нышаннандылар, öзлери верип алдылар, öпүштүлөр. Сора вардылар, пашанын, анасынын эльлерини öпүштүлөр.*
- 143 **Калиф паша (дэди балларына):** Алла утандырмасын энди, балаларым, сизи! Хайырлы saatта олсун! (Отурдулар стола, йедилер, ичтилер. Вахыт т'ельди, Фарыб хайтты).
- 144 **Ашых Фарыб:** Ошча халыныз, падыша баба, ана, сиз дэ, Шахсене, Ахчахыз да. (Эписи öпүшежеклер).
- 145 **Кнағина (турду аяға, дэди):** Ошча вар, оғлум, селам эт худамлара. Эр күн т'елип т'ит, балам. (Оздуруп чыхтылар Фарыби).
- Пердэ*
- 146 **Шахфелек (хыдырды, тапты чох билижи харыбы, о да хапу öгүне отуур эди; эль алыштылар, башладылар лафетмейе):** Вахыныз хайыр олсун, жижа!
- 147 **Жаду харысы (дэди):** Ош сефайа т'ельдин, Шахфелек, буйурунуз, т'ирейик ичери.
- 148 **Шахфелек:** Алла разы олсун сана, жижа. Ишим дэ бүйүк, ама вахтам да йох чох эгленмейе. Напасын, жижа? Йа шорбажы эвдэ ми?
- 149 **Жаду харысы:** Шорбажы ичердэ. Йа Сиз, Шахфелек, нас ишнен дүштүнүз бийанлара?
- 150 **Шахфелек:** Хызметими сорсан, жижа, пек бүйүк иштир, эм напайым ону эглендирип отуруп? Ишлер, жижа, тэк сана халды. Чаре тап: Шахсенейи Ашых Фарыптэн айыр. Сана заамет ахы йүз бин алтын сайарым.
- 151 **Жаду харысы:** Сай, хардашым, бүйүк иш айттын, эм хорхулу: падышағын хылычына харшы т'ележек. Аламам бойнума. Эт'инжи – нышаннны йашы нышаннны хыздан айырсан, о да бир бүйүк йүнахтыр. Оламаз, Шахфелек.
- 152 **Шахфелек:** Ич тэ, жижа, бу лахырдылары бен сендер. öмтэтмөд'еним, ама йанылысын аз бир шей: нышаннны нышаннаныдан айырмак йүнах иш дэйсин дэ, яа у йүнах дöгүль эди ми Ашых Фарыбе – бени йеди йыллых нышаннымдан чайыр-чайыр айырды!
- 153 **Жаду харысы:** Сай, доғру соледин, Шахфелек, ама бу иши бен юнен пайныма аламам бойнума. Сен дэ эгип یалварыйсын. Сораах, баҳаах шорбажийе – о да не дэр бизе? Она көре дэ иши тутарых.
- 154 **Шахфелек:** Йа нередэдир ағам? Чагыр, т'ельсин. Беним дэ, жижа, ич заманым йохтур эгленмейе.
- 155 **Харт (о т'ереттэ ачты хапуу, чыхты чыхары, көрдү Шахфелеги, варды йахын, селам верди, эль алышты):** Ош т'ельдин, Шахфелек, не хызметинен дүштүн бийан[а]?

- 156 **Шахфелек:** Ош күнүн олсун, аға. Йаш баша бүйүк ишлер т'етирир эт'ен. Онун ичүн т'ельдим – жижама бир иржам.
- 157 **Жаду харысы:** Ахыз, бен бир бүйүк иш алажағым бойнума, сен хайл олсан. Шахсенейи Ашых Фарибтэн айыраңағым. Замет ахын Шахфелек йўз бин алтын сайай.
- 158 **Харт:** Ахыз, сен хар[т]лығында хылыч эвзасындан т'иттәжек олуисун му йохсам?
- 159 **Жаду харысы (дэди хожасына):** Сен, ахыз, ич хорхма бу иштэн. Ашых Фариб özü дэ дуймаз айрылғаныны Шахсенедэн – бен öле йапарым бу иши. Тэк сен йолума т'ель.
- 160 **Харт (о вахта дэди харысына):** Э-э-э, маразын вар мы сенин öле ишлере ама? Йа сайар мы Шахфелек бизе йўз бин алтыны? Алдатмаз мы?
- 161 **Шахфелек (дэди а вахта харта):** Ич хорхунма, аға, буйур парайы. Бунун түбүндэн жижам чыхса, бен Сизи унутмам – юндим т'ибик бир адам этэрим. Бен хайтайым. Чох эглендим.
- 162 **Жаду харысы (Шахфелеге):** Салыхнен вар, Шахфелек. Йарын бу вахта ишитирисин Ашых Фарибин Шахсенедэн айрылғаныны. Анча йалварайым сана, Шахфелек: бу йизли ишлер мейдана чыхмасын – падышағын хылычы күлмөйзүй кёке савуруп!
- 163 **Шахфелек (дэди жижасына):** Йох, жижжа, онун ичүн ич раатсыз олманыз.
- Т'итти Шахфелек. Ашых Фариб тэ т'етэй нышанниыйа жаду харысынын эвин йанындан. Бир даа хувулушуп чыхтылар чыхары – хожасыны тэпелей.*
- 164 **Жаду харысы:** Йитнин утанмазы! Аллағын (дүйнанын) сонт'и дэнбелі! Йашалығымы, д'енчлигими беле хараптын! Аслы, хары малыны йейен адамын алы будур!
- 165 **Ашых Фариб (чапты варды хутармайа):** Недир, жижжа, эттигиниз! Не чирт'ин иштир бу я? Чалаша не чүн йапарлар инсанлар? Т'ириниз ичери! Истэсениз, боғушунуз т'имсе сырнызы бильmez! Зира хары хожжанын халвасы тёшеге т'иринжедир тек.
- 166 **Жаду харысы:** Мейильдир ана! Асла, хардышым, хары малыны йейен адамын алы сонт'и күнү будур!
- 167 **Ашых Фариб (айырды булары, т'итти йолуна дэ чевирилип бу эве харшы баҳай дэ дэди):** Неси вар эт'ендир яа бу ханчығын йашалығында – бөгүн бу талейсизе бу күнлери көстэрий? Энд'ерим эт'и йыл хытых олған олса, битти заваллынын иши! Йа бен, талейсиз, не этэже-

гим, варып бир алнен падышағын диваныны салландырсам? Ёлейе бензей т'и – бу ише көре – бойнума хылыч ойнайажа! Варайым, айырылайым. (*Түшүндүй юене дэ дэди*): Йох, айырылсам да, уймай: бендэнötүрү Шахсене алчахланый – о вахта дэрлер т'и, Шахсене эйи хыз олса эди, Фарыб айырылмаз эди ондан. Варайым, юене усул этэйим – иеди йыла хурайым вадэйи фурбет элине. Шахсене özü айырылсын бендэн. А энд'ерим айырылмаса дэ лаф олажах олса, о вахта бана йер олсун т'и: "Анда эди сенин көзүн – шинди бени хыйнайсын", – дэп сөлемейе чарем олур. (*Г'итти Фарыб нышанниыйа доғру*).

Пердэ

- 168 **Ашых Фариб (варды нышаннисына, т'ирди ичери, тэк нышаннисы эди эв чине):** Сабала-рыныз хайыр олсун, назлы Шахсенем! (*Эль узатып öлүшежеклер*).
- 169 **Шахсене:** Ош сефайа т'ельдин, Ашых Фарибим! Ама шарабы, Ашых Фарибим, чохча хачыргансын.
- 170 **Ашых Фариб (отуражах стола, Шахсенедэн [альп] шарап ичи):** Шахсенем, т'етир бир этгишише шарап та – азчых хонушайых, бир бири-мизи аннайых. (*Фарыб аглайып халды. Öле дэ булду Шахсене*).
- 171 **Шахсене ("Олсун", – дэди т'и):** Ашых Фарибим, özün йибердин шараба бени шенненмейе ичүн, а көрүйүм т'и, көзлериң пунар т'ибик аглайур. Себеби недир, биламайым. (*Хойду стола шарабы. Башладылар хонушмайа дэ о вахты Фарыб дэди аглайып түркүнен*).
- 172 **Ашых Фариб:**
- Шахсенем, сенин йўзүн көрэйим, көрэйим,
сана бир чифт жоғабым вар – сёлейим.
Йа Шахсенем, беним диним-иманым,
эла көз ўстүне хашым т'ерваным,
иеди йыла айырды ахтым-иманым,
йар, т'итэрим фурбет эле бир земан...
- 200 **Ашых Фариб:**
- Эд'ерим-йүгеним асылы халсын,
т'елен улу базирд'аннардан аберин алсын.
- Пердэ
- 201 **Ашых Фариб (йетишти базирд'анлара, тохтады, т'ельди оларын йанларына да дэди):** Оғурун олсун, ағалар, беклер, йолунузу нерайа туарсыз?

202 **Базирд'анлар (да дэди):** Алла разы] олсун, йолжу, сана да огурун олсун. Нередэн д'елирсин, азретли? Анда д'итэрсин? Бизи сорсан, Алебе д'идэрик.

203 **Ашых Фариб:** Э-э, агалар, беклер, д'елишими сорарсаныз, ёзён элиндэндириим. А йолуму дутарым, агалар, бен дэ Алеп шейрине.

204 **Базирд'анлар:** Йаслан, ѿлесем, азретли, йорулмуш т'ефини т'ечир.

205 **Ашых Фариб (дёндү алай йанына, бахты, көрдү бир таш, алды ону, хойду башына, дэди):**

Фарибин йастығы таш олмахнен
азчых башыны ағыртыр, эй,
яар не билир баша т'елен аллары, эй-эй!

Йырлады да йасланды Фариб.

206 **Базирд'анларын бириси (дэди):** Көрүйсүн мү, бу заваллы биздэн дöгүль.

207 **Ашых Фариб (бу лафлары ишиitmездэн т'ельди, көтэрди башы кёке, бахса – бир хач турна учуп д'итэйлер, дэ чевирилип базирд'анлара дэди):** Ай, анасынын, айванлары! Агалар базирд'анлар, йалварайым йери-кёкү йаратан аллағыма дилек этип дэ, аллағын ѿкүмйүлен бу учан хушлары тохтасын, йаныма д'ельсинлер, зерем бен нышаннныым паша хызына, чох замандан бери йол йўрүйüm, бир тўрлў aber аламайых бир биримиздэн. Йазар эдим бир ферман гўзель нышаннныма, йоллар эдим бу хушларнен, о да билир эди т'и башыма д'елен аллар.

208 **Базирд'анларын бири да (не дэди):** Бен сизе дэмедин ми, бу хутузун бир тэд'еви эксик, дэп?

209 **Ашых Фариб (турналар о доғруйа т'ельди; башлады йырламай):**

Нерелердэн д'елип анда д'итэрсиз, турналер, эй?
Д'елишиниз Бағдаттан мы, турналер, эй?
Ондан бана aber верин, турналер, эй.
Бен авжу дöгүль, билла, йаланжы дöгүль, эй –
бен ғарибим, бендэн хорхман, турналер, эй.
Яар не билир баша д'елен аллары, эй!
Эгленин, турналер, бир aber сорайым,
назлы йареме ферманы йазайым, эй.
Яар не билир баша д'елен аллары, эй!

Турналар башладылар кўр-кўр энмейе ашаа, Фариб йанына д'ельдилер. О saat Фариб намаз кылды аллағына да башлады мектуп йазмайа, битирди йызып, хойду турнанын ханетинин арасына мектубу да дэди йене йырлап:

Ханет ачып йўксек учун, турналер, эй,
саҳын, [ба]ғрышып чағрышман, турналер, эй,

авжулар дуймасын сизи, турналер.

Варсаныз синемин бағына хонун, турналер, эй, синемин бағына йува йапын, турналер, эй, синемин кёшкүне йува йапын, турналер, эй, йаремин зевхуну сиз дэ сўрён, турналер, эй.

Турналар учтулар т'иттилер. Базирд'анлар да шашып таажип т'ельдилер, халхтылар, йолларына д'итмейе. Фариб тэ дэди булара.

210 **Ашых Фариб:** Айдан, агалар, базирд'анлар, бен мырадыма эндим – аллағын ѿкүмүнен нышаннныма, хорандама селам гёндердим. Энди бизе лазым йол алмайа. Эльбет, сиз дэ дэдиниз т'и: "Алебе йолумуз", – дэп. Тэпренейик йолумуза.

211 **Базирд'анлар (дэди):** Йа хардаш, бизим йолумуз Алебе дöгүль – биз ону шаха сёледик. А биз башха йере т'итэрик. Сени йолуна алла холай т'етирсин, иши оғур д'етирсин!

212 **Ашых Фариб (дэди):** А-а, бен йене бу ғарип башымнен йанғыз халдым. Ёлесем, агалар, базирд'анлар, ошча халыныз!

213 **Базирд'анлар (да дэди):** Лағын доғру, архардаш. Ошча вар!

Пердэ

Калифин харысы, Шахсене, Ахчахыз стол башына чай ичип отурлар. Турналар о доғруйа айланый отуруйлар хонажага бензер т'ибик, дэ паша о вахта кётэрди башыны йухары да дэди.

214-215 **Калиф паша:** Ай, анасынын айванлары! Бир абере бензер т'ибик бу хушларын дöнүшү. (*Паша лағыны битирамады – турналар мектубу брахтылар. Паша алды элине, бахса – Фарибтэн ферман, дэ дэди:*) Кнафина, көрүйсүнүз мү – ферман Ашых Фарибтэн. Не бўйўк сейирдир, не бўйўк севинчтир – учан хушларнен ферман йоллады. Чалт харт худайа aber олсун. (*Т'итти Ахчахыз худайы чағырмайга*).

216 **Кнафина:** Сора, ахыз, хызымызы тэқ дўйнадан жоймадых! Олған падышалығыны бағышласам, Шахфелеге чареси олур мү, бу эсаплары этсин?

217 **Калиф паша:** Доғру, ахыз, сёледигин. Беле сейире, беле ѿкүме т'имселерин ахылы йетишамаз. Кёктети хушлар Фарибе хызмет этти. Олдуғу малыны арж, этсе Шахфелек, бу эсабы этмейе чаре йохтур! (*Булар лафлар битиримедэн худалары д'ельди*).

218 **Анасы:** Сабаларыныз хайыр олсун, худаларым! Напайсыныз? Не алдасыныз? Не бўйўк сыхлет aberдир? Бу[ну], худа, бана да бильдириниз.

219 **Кнафина:** Ахбетиниз хайыр олсун, харт худам. Алымызы сорарсан – пек гўзель. Бўйўк се-

винчтэйик. Бöгён, худа, сёлесек, Ашых Фарибтэн уchan хушлардан ферман алдых. А шинни, худайы, охусун да биз дэ ишитэйик.

220 **Анасы:** Ах, эвладым! Паалы öкүмдарлы оғлум! Т'имлерин öкүмү т'ечер йаратан аллағыма да сендэн fайыр?! Сен дашын сулары тохтаттын. А шинди уchan хушларнен ферман йоллағансын. Оху, татлы худам. Диннейик. (*Ағлайып дей:* "Ах эвладым!".)

221 **Калиф паша:** Диннениз, жёмнениз дэ, ферман охыйажағым.

"Селам этип, сорайым, падыша баба, севд'или анам, бен эйи-ош ожы Алеп шейрине яхыннаштым. Ич беним ичён раатсыз олманыз. Йери-кёкү йаратана эр күн намаз кыларым сизин ичён, эсирд'есин жёмнесини дэ.

Бир даа бойун эгип селам этэрим о беним унтулмайажах севд'или йареме Шахсенеме эм Ахчахыза да. Беним ичён хасевет этип раатсыз олманыз. Бен эйи-ош т'итэйим йолума. Сизе дэ аллахтан бўйўк саалых ёмур истэрим.

Бир мектуп даа йазарым о беним севд'или ғарип анеме, паалы Нергўз хардашыма. Шўкур йаратана – бўгўнти кўнү, ана, эйи-ош д'ечирдим йоллары, ожы Алеп шейрини алдым элиме.

Бен, Ашых Фариб, диледим гўзель аллағыма – уchan хушларнен селам гондэрдим сизе. Энди беклейурум сиздэн дэ бўйўк селамнар. Эгленмейип йолланыз. Бен дэ билейим сизин алынызы-саалығынызы.

Сизи унутамайан бен, Ашых Фарибим".

222 **Кнафина:** Шини, паалы худам, сен дэ, Калиф пашам, сизе бир лафым вар. Не дэрсиниз беним жоғабыма? Йеди йыла Ашых Фариб ант этти д'ельмесине. Йеди йыл да бен ант эттим, худаларым. Ёлӯ хаберини алмайынжас т'имселе вермем Шахсенем[и].

223 **Анасы:** Эвалла, худам, лафына! Аллах кёстэрмесин ёлӯ хаберини алмай! Савлугунен йенди д'ельсин йуртума. (*Худасы хайтый*). Салыхнен халыныз, худаларым.

224 **Кнафина:** Салыхнен вар, худа. Нергўз худама да селам эт. (*Оздуруп чыхтылар*).

Пердэ

Калиф паша хорандасынен стол башына отуур эди, т'ирди салдат, элиндэ газета, верди пашайя.

225 **Салдат:** Вахтыныз хайыр олсун, падыша баба! Сизе газета вар. Буйурунуз. (*Алды падыша газетайы. Салдат хайтый*). Ошча халыныз, падыша баба!

226 **Калиф паша (дэди):** Ошча вар, оғлум, йолуна!

227 **Шахфелек (салдат чыхып хайты, Шахфелек т'ирди):** Ахшамларыныз хайыр олсун, падыша баба!

228 **Калиф паша (дэди):** Ош сефайа т'ельдин, Шахфелек, буйурунуз, отурунуз.

229 **Шахфелек (дэди):** Айып этмениз, падыша баба, сизе бир иржам вар. Бен йене эст'и базарлығы хозғайжағым. Шахсененин хайыллығы, [р]азы йохтур, ама бен халис охудум – газета "Мус-Фазельдэ": "Фариб боғулмуш Арзийан чўлёне, Эра су бойуна эт'и йыл йерида". Ёльмўш адамын ардындан ёльмайе чаре йохтур. Не дэйжексин бана, падыша баба? Сорунуз Шахсене дэ – не дэр бана? Бен онун элини истэйим.

230 **Шахсене (хапуу ачып):** Ағыр ол йерине, Шахфелек! Ич ахлына т'етирме булары! Фарибимин ёлсүнү көзўмнен көрмейинжес хырарым йохтур!

231 **Калиф паша (ёкеленип дэди хызына):** Сус, Шахсене! Сенин ишин дўгўль энди! Фарибин ёлсүнү дэ арайжағым мы йохсам? Шерааты д'есильмиш – битмиш энди. Бўгўндэн fайыр, Шахфелек, ёле биль т'и, Шахсене сенин хоша[х]лығындыр. Фарибин йеди йыл тамам олдуғу кўнў дўгўн башлайжағым. Пек хави биль, Шахфелек, эм худамлара да селам эт, аннат бу севинчи, эсаплары.

232 **Шахфелек (тэ дэди):** Алла разы олсун, падыша баба! Вер элини, опейим, ана, сенин дэ. (*Туруп эльтерини опежек, селамнашажах*). Ошча халыныз, падыша баба.

233 **Калиф паша (да дэди):** Шахфелек, ёле биль т'и, нышан верип алмайажах, зерем сиз иирми йыллых нышаннны жанларсыныз. Насыл т'елип т'итэр эдин, йене ёле т'елип т'итэрсин. Ошча вар, оғлум. Худамлара селам эт.

Пердэ

234 **Шахсене (Гўль бахчанын т'енарына варып ёзў башына ёкўнўй, дэй эм кёрдў базирд'анлары дэ дэди олара тўркўнен):**

Йеди йылдыр, бен Фарибим көрмедин,
Кўзўм йашы сель-сель олду – силъмедин.
"Д'елирим" – дэп эхрар вердин, Фарибим,
не себептэн, йар, эглендин, д'ельмедин?
Йа бен ағлемейип, д'имлер ағлесин?
Йа вер, аллағым, мырады хулуна,
йа ал жаным, хутар мени, йа рабим!

Тўркўнен сора сёлеп-сёлеп ағлай:

Ах, Фаривим, Фаривим, Фаривим! Нередэдир-син сен? Йа не эйлейим бен? Ажеп, юндими ёльдүрэйим ми, аллағым, йохсам везир оғлу Шахфелеги ёльдүрэйим ми? Ах, Шахфелек, Шахфелек! Бен дэ сана йар олмам ама, не эйлейим? Бу севда хуру башыма бўйўк эсаплар т’етирежек. Анча газета „Мус-Фазельдэ“ йазай: Арзийан чолёне, Эра су бойуна Фаривим боғулмуш эт’ен. А йа булар жеми йалан. Йалан! Йалана бензей. Тэклиль везир оғлу Шахфелегин йарамазлыхлары. Ах-ах-ах! (Халдырды башыны, баҳты көрдү бир т’ерван базирд’анлар да дэди ёзў ёзўнене): Ах, аллағым, йери кёкү йаратаным! Атарым бен бу базирд’анлара бир-эт’и җофап, бет’им Фаривимдэн бир севинч абер чаре вар алайым. (Башлады тўркў йырламаа):

Улу базирдярлар, aber сорайым –
бен бир асерт ғонжे д’ўлўм, эшим арайым.

235 **Базирд’анлар** (кötэрдилер башларыны, баҳтылар көрдўлер – паша хызы севда тўркў айтты булара да дэди):

Биз бир улу базирд’анлар, ханене хонайым.
Йаз да вер т’ийата исмини – эшин булавых, эй.

236 **Шахсене:** Ош сефайа д’ельдиниз, базирд’ан ағалар! Буйурунуз хонаға.

237 **Базирд’анлар** (да дэди): Алла разы олсун, паша хызы тэклифине! (Айдадылар гўль баҳчийа, туварладылар т’ерванларыны, башлады Шахсене алыны ағламайа базирд’анлара. Олар да диннейлер йўректэн).

238 **Шахсене** (дэди):

Хыдыра д’итэйурлар – йохтур, файыптыр.
Сырымы сизе сёлесем, ағалар,
сиздэн айыптыр, эй.
Беним дэ эрадығым Ашых та Фаривтири.
Булсаныз, сёлениз Фариве –
дурмасын, д’ельсин, эй.
Ашых Фарив д’елир д’ельmez дўгўльдўр,
Шахсенеси Шахфелеге верильди, эй.
Дўн йеже, дўн йеже сачым ёрдўлер,
алтын таз ичиндэ, ағалер, хынам эздилер.

239 **Базирд’анлар** (дэдилер, йырлай):

Хул олайым т’емерине, бойуна,
кўль сўрэйим аяғынын тозуна,
хырх т’ерван малым вар – верейим оғруна,
булам Фаривин, булам, гёндэрем сана.

240 **Шахсене** (йене дэди): базирд’ан ағалар, оған малынызы арж этсениз Фаривин оғруна, дэмениз: „Фарив халдых“, дэйен. Сиз Фариви булсаныз, хырх т’ерван малынызы сексен этип ве-

рир. А энд’ерим булмасаныз, зарарынызы бен-дэн билин. Сизе, ағалар, бир дэ эманет вере-йим. Пек сыйнаныз, т’им т’и бу эманети көрүп, ах дэп, кёкүс чечирир дэ кёз йашларыны тё-кер, ону да хави тутунуз. Эм сёлениз Фариве: анасынын кёзлери ағлай-ағлай зай олду Фарив оғлу ичўн. Хардаши Нергўз да ахылындан тайды. Севд’или синенин сачы тёқўльдў. Бени дэ...

241 **Базирд’анлар:** Пек эйи, Шахсене, пек эйи. Алдых энди бойнумуза. Энди [иер] тўбўндэн чы-харых, булурух Фариви, гёндэририк сана. Ошча халыныз, Шахсене!

242 **Шахсене:** Ошча варыныз, базирд’ан ағалар! Аллах йолунузу ачых этсин, ғалибинизе кёре версин!

Пердэ

243 **Ашых Фарив** (дўштў Алеп шейрине, хонах олду бир харынын эвине, оғуллух олду): Ахшам-ларыныз хайыр олсун, хартана!

244 **Аналығы:** Ош сефайа т’ельдин, оғлум.

245 **Ашых Фарив:** Аналых, Сизе иржам олсун, бўгеже хонах алыныз аллағын атри ичўн танырынын мисафири, чаре олса.

246 **Аналығы:** Чаре, оғлум, чаре, танырынын мусафири. Буйурунуз, отурунуз. Йа оғлум, нерелисин ёзўн? Андан т’елип нерейе д’итэrsин?

247 **Ашых Фарив:** Хартана, д’елишими сорарсан, ожа Тифлиздэн, йолуму сорсан, шу Алеп шейрине дэ д’ельдим т’ечип элиге.

248 **Аналығы:** Вай, балам, оғлум, не гўзель сёледин сен! Алебин хазанчы, балам, пек бўйўктўр. Аллах сени айдап т’етирд’ен бана. Ама, оғлум, сенде ана, баба, хардаш, йар севдасы йоҳ му ўзери? Балам, сёле доғрусуңу да ол беним эвладым, зерем бени, оғлум, насыл көрўйсүн, бир жандырым.

249 **Ашых Фарив:** Пек гўзель сордун, аналых. Анам да йоҳ, бабам да йоҳ, хардаш, йар севдасы ўзеримдэ йоҳ.

Пердэ

250 **Базирд’анлар:** Вахтыныз хайыр олсун, достум. Көрсетиниз бизе, бу шейир чине уста Фарив дэйен ид’ит вар мы?

251 **Дэлиханни** (дэди): Ош сефайа д’ельдиниз, ағалар, беклер! Вар, вар. Чаре кёстэрмайе, эм узах дўгўльдўр Фаривин эви. Йўрўнўз, ағалар. Кёстэрмайим. (Титтилер вардылар эве йахын, дэлиханни дэди): А, иштэ, ағалар, абу эв онундур. Ош т’ириниз!

252–253 **Базирд'анлар** (дэди дэлиханныйа): Алла разы олсун, достум, сана кёстэрдигин. (*Гирдилер ичери, селам верди, дэди Фарибе*): Вахтыныз хайыр олсун, дэлиханы! Танырынын ми-сафири дүштүк бөгүн биз сизин кёшкүнүзе.

254–255 **Ашых Фарип**: Ош сефайа т'ельдиниз, базирд'ан агалар! Башым ўстүне йерим вар, буйурунуз, отурунуз. (*Башлады азырланмай, стол хурду. Башладылар хонушмайя. Дэди дэ базирд'анлара Фарип*): Шинди, агалар, базирд'анлар, буйурунуз, отурунуз стола, хонуштайых, бир биримизи таныштайых. Эм сорайым, д'елишиниз нередэн, не хызметнен дүштүнүз бырайа?

256 **Базирд'анлар** (дэди): Д'елишимизи сорарсан, хардаш, ожа Тифлиздэн, ама, Ашых Фарип, айып этме, вердигин, хардаш, шербет дöгүль, су дöгүль, т'естин ағулу шараптыр, йүргемизи чоштурдун,— шинди, чаре олса, бир дэ нефес бағышла бизе.

257 **Ашых Фарип**: Олсун, базирд'ан башы, олсун, чаре, чаре. А шинжик айтайым, ишигиниз, агалар, базирд'анлар түркү...

271 **Ашых Фарип**:

Йа бер ағлемейип, д'имнер ағлесин?
Йа вер, аллағым, мырадын хулуна,
йа ал жаным, хутар [бени], яя рабим!

272 **Аналығы**: Йа Фарипим, недир бу соледигин? Бир күнсүз там йеди йылдыр, йеди йылдан бери сени доғмуш эвладым йерине сайар эдим, а бөгүн ажы көз йашларыны төкүп, бах, не дэрсин! Йа бер сана, оғлум, сормуш эдим: "Баба, ана, хардаш, йар севдасы йох му ўзерине?" — дэп тэ. Сен бана: "Йохтур, аналых", — дэмиш эдин.

273 **Ашых Фарип**: Э, хартана, бабам да вар, анам да вар, хардаш, йар севдасы да ўзеримдэдир. Йа ана, "Йох му?" — дэп сормуш эдин, йохнен дэ битти. "Вар мы?" — дэп сорған олсан, вары йох этамаз эдим.

274 **Аналығы**: Ах, оғлум, Фарипим! Сана, ёлсем, отуражах вахт дöгүль. Базирд'анларын тэклифине көре биздэн айырмасы пек бүйүк эсап дöгүльдүр, а йардан айырылмасы хараных күндүр. Чалт тэпрен, оғлум, йолуна.

275 **Ашых Фарип**: Эвалла, хартана, сана! Доғру т'естин шераатымы. Сай бана т'ерек йол алмай. Т'им билир аллағын ишлерини — мит'ан олсун, бана да йетишп назлы йареми йене сармайа? (*Фарип дёндү базирд'анлара, дэди*): Йа сиз, базирд'ан агалар, не хадар мал арж эттилиз бу бенин фарип адымы?

276 **Базирд'анлар** (да дэди): Т'им билир, Ашых Фарипим! Хырх т'ервана хырхар бин эди — бөгүн бу алда көрүнүз бизи, фарип халдых, Ашых Фарип.

277 **Ашых Фарип**: Эвалла, базирд'ан агалар! Аллах гёнүлүнүзе көре версин! Беним ичүн олған чалышханынызы жойғансыныз, бени дэ т'елип булдунуз, бени дүйнайа чыхаражаҳсыныз. Эндэнд'ери башарсам, бендэн сизе, агалар, т'ерван сайын сексен бин алтын версем, гёнүлүнүз ош олур му, агалар? Сөлениз.

278 **Базирд'анлар**: Эвалла, Ашых Фарип! Бу вердигине ош олмасах да, нелере ош олмайа т'ерек бизе? Аллах сенин гёнүлүнүзе көре версин, мырадына да йетиштирисин! Ошча халыныз, Ашых Фарип!

279 **Ашых Фарип** (тэ дэди): Ошча варыныз, базирд'анлар, агалар! Аллах сизин дэ йолунузу ачых этсин, хысметинизи версин! (*Эль алыштылар, оздураражахлар базирд'анлары. Халды хорандысынен, башлады йырламайы*).

280 **Ашых Фарип** (анасына йырлай):

Тэлькеттим [\langle тэрк эттим] бер
ветанымы, йуртуму,
дашхын суйя ограттым йолуму.
Йаратан аллағым верир ёлёмү.
Т'им т'и эртэн халхар, дуруп не йазар?
Онун хысметини верир йаратан, эй.
Үч ійүз алтмыш алты сельвинин далы —
көрүнмез көзүме дүйнанын малы;
элли базары вар, он эт'и хапу,
о хапуя дуран эт'и гүль недир, эй?

281 **Аналығы**: Э, балам, Фарипим! Энди ёле таныдым т'и, сен йолжку — т'ит вар, оғлум, йолуна. Ама бөгеже сойларымы йығып бир хонушаах, эм солерсин бана, оғлум, ожа Тифлизин алымыны, сатымыны, намыны.

282 **Ашых Фарип**: Олсун, паалы анам, олсун. Пек эйи соледин. Сенин лағыны йери этэн йолундан жойулусун! (*Да башлады йырламайы*):

Эй, агалер, сизе тариф эйлейим —
шайер мемнет'ети одур Тифлизин, эй.
Тифлизин хызлары серйана чыхмыш,
ал йешиль д'иймишлер алхы Тифлизин.
Тифлизин ид'ити
испирт'и д'ийер, ильванныныр,
эр базирд'анлары онда ахланыр,
ид'итин эйиси онда сайланыр.
Күндэ үч ійүз алтмыш алты тай байланыр,
т'итэр эльдэн эле намы Тифлизин.
Хумашибин эйиси ол Шамдан д'елир,
хойун сүрүсү Эмендэн д'елир.

Алымы, сатымы метин Тифлизин,
д'идэр эльдэн эле намы Тифлизин.
Мермер даши дöшемиштир майлеси,
сексен бин майлеси, йöз бин кöшеси,
д'итэр эльдэн эле намы Тифлизин.
Алымы, сатымы, анам, будур Тифлизин.

283 **Аналығы (да дэди йырлап):**

Ашых Фарип бу т'еламы сойледи,
козёй көрүп дили тариф эйледи,
гёнлү чошуп дэриалары бойлады, эй.

284 **Ашых Фарип:** Алла разы олсун, хартана, жоғабына, ама бени хонушмак эглендирүү, лазым бана йол алмай. (*Оздуруп чыхтылар. Fariib йене башлады аглайып йырлаама*):

Д'ельдик исе, д'идэр олдух, эй, вах, эй,
сен ошча хал, Алеп шейир, эй!
Чох тузун-öкмегин йедим, эй, вах, эй,
элал эйле, Алеп шейри, эй, эй.
Чох ид'итлер д'елип д'ечти, эй, вах, эй,
чох ид'итлер мырад алды, эй, эй,
choхусу да мыратсыз халды, эй, эй.

Кафамдан сёленен дильдир, эй.
Алебин чевреси гүльдүр, эй, эй.
Алептэн Тифлизе йолдур, эй,
сен ошча хал, Алеп шейри, эй, эй!

Ошча халыныз, хартана, сиз дэ жүмнениз дэ!

285 **Аналығы:** Ошча вар, оғлум, Фарипим! Аллах юлларыны ачых этсин, мурадына эндирсисин, севд'или йарени алыш беним т'ибик харт олунуз! (*Эль алышып öпүшүп айырылышажаҳлар*).

286 **Ашых Фарип:**

Йеже күндүз заре-заре аглерим –
бени ветанымда гёндэр, яа рабим, эй!

Пердэ

Ашых Фарип öзүнү бир бүйүк суйга атмайа ис-
тэди; йетишти Хыдырлез, тутту, миндири атына.
287 Ашых Фарип (йырлай):

Йеже күндүз чагырымы: йаратан, йаратан,
сенсисин дöрт бужайы бильдирен.
Йетиш, Хыдырлез, дöрт кöшөйи гүрлетэн,
гүрлетең тэ йетмиш йеди минете бильдирен.
Ана бени аты[н] ардына миндириен,
миндирип тэ ғурбет эле гёндэрен, гёндэрен?

288 **Хыдырлез (йетишшил селам верди да дэди):** Дур, Фарип, недир эттигин? Тифлизе эт'и хоранда йаҳтын. Алебе дэ бир хоранда аглаттын.
Олар аз мы – буну да этэжексин! Мин атын

ардына! Эм доғруса сёле бана – нерейе т'итmek истэрсис?

289 **Ашых Фарип:** Яа ага, айып этме, сен т'имсин – о хадар пек öкүмдарсын?

290–291 **Хыдырлез:** О сана лазым дöгүль, оғлан, беним т'им олдугум. Вахыт йох чох лафетмейе. Мин атын ардына. (*T'итэйлер, дэвриш сорай Fariibe*): Бырасы нерасыдыр, оғлан, – тээ айт бана!

292 **Ашых Фарип:** Эрзурум шейиридир, ага, а бен Карса йетишт'ен олсам эди.

293 **Хыдырлез:** Бана йалан сёлеме. Доғрусуну сёле. Сых көзлерин! Ач көзлерин! Буласы нерасыдыр?

294 **Ашых Фарип:** Карс шейиридир, ага. Сучлуюм, ага. Бир адам сабадан башласа йалан сёлеме, о энди ахшамажэз йаланыны сёлейжек. Доғрусуну сёлейип, ага, бана лазым Тифлиз. Тифлиз.

295 **Хыдырлез:** Эх, йынамсыз йарамазсын! А бир шей этмейе чаре йохтур. Бағыштайым сучуну. Оғлан, сых көзлерин! Ач көзлерин! Бырасы нерасыдыр?

296 **Ашых Фарип:** Мисмилла, яа рабим! Йенди ветанымдыр, ага.

297 **Хыдырлез:** Йенди ветанын олса, оғлан, т'имслер сана йынам т'етирmez, бу ўч айлых йолуна саба чыхып та Алептэн, ахшама Тифлизе т'ельдигине. Шинди беним атымын йизиндэн ал бир парча топрах дэ йеди йыллых зай көзлере сильсен, о зай көзлер анадан доғма олур. О себептэн дэ йынам т'етирлер сенин ўч айлых йолуна бир күндэ т'ельдигине. Ошча хал, оғлан! (*Дэди, көрүнмел олду*).

298–299 **Ашых Фарип (чевирильди дöрт йанына, баҳты – атлы кöрамаз олду; башлады öзү öзүне öкүнмейе дэ сейирленди дэ дэди):** Эй, яа рабим! Öзүм чағырдым дэвриши – öзүм шашмаладым. "Ошча вар, ага" дэмейе йетиштирамадым. (*Дэди дэ тохталды чохрах башына, башлады öзү öзүне öкүнмейе. Нергүз т'ельди, чохрахтан су алды, хайтаҗах заманы Fariib тохтатты да дэди*): Дур, хардаш. Т'имин хызысын яа сен? Сёле бана, бен дэ билейим.

300 **Нергүз:** Беним т'имин олдугуму сорасан, ага, бен асла фухаре харынын хызыыйм, файштат'и дэ уста Ашых Фарип ағамызын хардашы.

301 **Ашых Фарип:** Аллағын атри ичүн, хардашым, бен фариби бу йеже хонах аламазсыныз мы бени?

302 **Нергүз:** Вай, ага, аламазых. Себеби о т'и, анамын көзлери аглай-ағлай Ашых Фарип ағамын

- иҷүн зай олду. Билийим т'и хайыл олмайажа-
ғыны.
- 303 Ашых Фарид:** Хардаш, пек یалварайым, ғайып-
тати Ашых Фаридин атри иҷүн алышыз бени
бүгеже.
- 304 Нергүз:** Дур, отур, аға, бен варайым, таныша-
йым анама, хайыл олса, бен шинди д'елирим.
(*Титти Нергүз танышмайы. Фарид халды чох-
рах башына, башлады... öзү башына сөлей*).
- 305 Ашых Фарид:** Эй, анасыны! Хардашым д'ельди
харшыма да бени танымады! Йа бен шинди не
этэйим, варып Шахсенеми аламасам Шахфе-
—легин элиндэн? Öле олажах олса, т'ель, бен
öзүмү ич бильдирмейим т'им олдуғуму. Ала
бильсем, ишлер гүзель т'итэр. Аламайжах
т'ибик олсам, о вахта дуйурмайып хайтыр
т'итэрим йене Алеп шейирине. Тифлизе
масхара олмам. (*Бу лафлары битирамады
Фарид — Нергүз дәди*).
- 306 Нергүз:** Буюрунуз, аға. Ана чағырды Сизи го-
нүль ошлуғунен.
- 307 Ашых Фарид:** Ахшамларыныз хайыр олсун,
хартана! Танырынын мисафири алышыз бени
бүгеже.
- 308 Анасы:** Ош сефайа т'ельдин, мисафир, буюру-
нуз, отурунуз.
- 309 Ашых Фарид:** Ош күнүн олсун, хартана! Алла
разы олсун хонах алдығына.
- 310 Анасы:** Йа нерелисин, мисафир? Д'елишин не-
редэндир? Йолуну да нерайа дутарсын?
- 311 Ашых Фарид:** Э-э, хартана, д'елишими сорсан,
ожа Алеп шейириндэндир. Туттуғу йолум да
халис шу Тифлиздэдир.
- 312 Анасы:** Ах, балам, балам! Беним Фаридим дэ
йеди йыл йеридэ учар хүшларнен aber ферман
йоллаған эди: "Алеп шейири алдым элиме", —
дэд'ен эди. А шинди сен дэ дэйсин т'и, Алеп
шайириндэн д'елийим, дәп. Йа мисафир, ажеп,
Алеп шайири чине уста Ашых Фарид дэйен
адыны ишитмедин ми, оғлум?
- 313 Ашых Фарид:** Э-э, хартана, ишитмек дöгүль —
кёр, бен нерайа т'елип хонах дүшкеним! Йа
аналых, биз Ашых Фаридин йеди йыл бир йе-
ре сазжылых эттик. Бен, хартана, бильмейе ис-
тэсен, Ашых Фаридин эн көзүндэг чырафым.
Биз эт'имиз дэ бир чыхмыш эдик Алеп шайи-
риндэн, анча мы Фарид даа йетишамады...
- 316 Анасы:** Ах, оғлум! Не гүзель сөледин! Ажеп, о
севинчлер бизе олур му — йеди йылдан бери
ағлай-ағлай көзлерим зай олду, шинди бу се-
нин сөледигин, ажеп, аслы чыхар мы, сабайа-

- жес т'елир ми бу беним севд'или асretли оғ-
лум Фаридим?
- 317 Ашых Фарид:** Э-э-э, хартана, бен сөледим дэ са-
на — хасевет этип эфт'арланма: сабайажес эв-
ладыны көзүннен көрүрсүн. Сен, ана, о сазы
вер бана, бен бир чеке билейим.
- 318 Анасы:** Ах, татлы дильли мисафири! Йа о йе-
ди йылых антлы саздыр. Она дэген эльлер чү-
рүйежек.
- 319 Ашых Фарид:** Йа хартана, Ашых Фаридин бү-
йүк атри иҷүн алыш бир чеке бильсем, олмаз
мы?
- 320 Анасы:** Ах, паалы мисафири! Насыл т'и йеди
йылдан бери беним Фаридими бир йинсан ан-
маған эди бир дәне, тэк сен андын Фаридимин
адыны. Верейим, оғлум, öзү элимнен дэ бир
чеке биль...
- 322 Анасы:** Дур, мисафири, сабрет аз заман. Пек
эйи, гүзель чалайсын, ама бир иржам олсун
сана: "Бен уста Фаридин чырафыйым" дәме, ол
бөгеже Фаридимин йерине, оғлум.
- 323 Ашых Фарид:** Олсун, хартана, олсун. Бөгеже
Ашых Фарид оғлунун йерине олайым бен бу се-
нин ханене. Динне, хартана, чалаҗағым. (*Дэди
дэ башлады йырламайы*):
- Тифлизин чевреси бостан.
Бен айрылдым яхын достан —
чайыр долу көзлер ағлар,
Шахсенем сийалер бағлар, оғ.
Öзүм гарип, сөзүм гарип,
валла, бен Фаридим, Фаридим.
- Тифлизин чевреси чешмелек,
чешмелектэн ичен суйун
Шахсенемин фидан бойу.
Ана, бен Фаридим, Фаридим.
Öзүм гарип, сөзүм гарип,
валла, бен Фаридим, Фаридим.
- 324 Анасы:** Ах, оғлум, мисафири! О хадар да чош-
хун чалайсын! Чах зай көзлериме Тифлизин
дағлары көрүнд'ен олду! Йүргегим көчтү йерин-
дэн. Сен дур, оғлум, аз заман. Бен сөлэйим
бир-эт'и жоғаб.
- 325 Ашых Фарид:** Эвалла лафына, аналых! Сөле-
сөле, хулах уруп диннерим.
- 326 Анасы:**
- Көрүндү Тифлизин дағы,
йириди йүргегим яғы, эй,
зирем, Фаридим чырафы,
хачан д'елир оғлум Фаридим, эй?

327 **Ашых Фариб:**

Элиме тахта парасы,
йириди йүргегин йарасы,
зирем, Фарибим анасы,
шинди д'елир оғлун Фарибин, эй.

328 **Анасы (көзлерини силип-силип ағлай):**

Йолуна гүльлер дёшнейим,
дилине шет'ер сепейим,
эт'и көзүндэн опейим,
хачан д'елир оғлум Фарибим, эй.

329–330 **Ашых Фариб:** Йа хартана, сёледим дэ сен сана — сабайажес д'елир Фариб. Ич раатсыз олма онун ичён. (*Йене Ашых Фариб чевирилип хызхардашына*): Йа хардаш, сен не ёле пек йасылы, хасеветли дуурсун? Ону, чаре олса, ба-на аннат, хардашым.331 **Нергүз:** Йа аға, бен йасылы дурмайып, т'имлер дуражаш? Зира йеди йыл олду ағамын т'иттиги түрбет элине, даа бögүн дэ йох. Сағ мы йохсам селамет ми? А талейсиз йенд'емизин дэ бöгө-же т'елин башыдыр. Эм ёле аберлер алдых т'и, йенди йендини ғайып этмейе заман араштырый эт'ен, а Шахфелеге йене вармайжах эт'ен.332 **Ашых Фариб:** Йа хардаш, ёле олса, сен не отуруйсун? Тээз йетишмесини бах. Бильмезсин сен, вардыхтан сора йүрек алыш чаре вар бу зулумнуғу этмесин йендине.333 **Нергүз:** Бен варамам, аға, онда, зера, не ичён, дэсен, — не йүректэн варайым да мен, олайым да бен онда? Йа везир оғлу Шахфелегин тарафы бана эйи көзнен бахар мы? Йа т'и йүз олур му бана онда?334 **Анасы:** Нергүз, азретли тамам сёледи. Тээз тэпрен. Варыныз бögеже талейсизин йанына. Бет'им сабайажес Фарибим т'елир. Фариб т'ельсе, ишлер дэгишилир.335 **Нергүз:** Эвалла, ана, лафына! Пек гүзель сёледин! Айда! Олмаса, аға, сен дэ, варайых йенд'емин жыйын башына. Бет'им эглендирип хутарырых. (*Т'иттилер т'елин башына*).*Пердэ*336 **Нергүз (варды йенд'есине, дэди: "Бизе бир яаш т'ельди, тэмиз дэ ағама бензей. А шини т'ирежек):** Жижә, бизе бир мисафири т'ельди бögүн. О хадар да бензей ағама — айырмайча ре йохтур.337 **Шахсене (дэди Нергүза):** А-а, Нергүз, селам ве-ришиндэн, аях хойушундан танырым Фарибими! (*О орада т'ирди Ашых Фариб*).338 **Ашых Фариб:** Ахшамларыныз хайыр олсун, ағалар, беклер! Танырынын мисафири дўштүм кёшкүнүзе бögүн.

Буңу шитт'ени т'ибик Шахсене йыртты йеди хат пердэйи, дэди Нергүза: "Ах! Аң, т'амильсиз! Ашых Фариб аған да, ахыз!" — аман алды элине револьвери, бахай — бир шей олмасын Фарибе, дэп.

339 **Калиф паша:** Ош сефайа т'ельдин, мисафири! Буйурунуз, отурунуз сырайа. (*Дэди ама пек шүбели бахты Фарибе харшы. Паша да, дүгүн алхы да бир бирине дўштүлөр — Фариби отурттулар сырайа. Паша йене дэди*): Ама айып этме, мисафири, сорушуп бир биримизи танышмадан сендер бир иш истэйжегим ичён, зерем бунун бырасы дүгүндүр. Энд'ер чаре олса, бизе бир нефес бағышла.
340 **Ашых Фариб:** Олсун, падыша баба. Дүгүн сырасы да түркүнен йараширы. Чаре вар. А шинди дэ башлайым, падыша баба. (*Öксүрдү, тэмизленди, башлады йырламайа диз ўстүне дуруп*):

Эй, ағалер, сизе тариф эйлейим,
көрүн бу жаныбегин жильвеси, эй, эй!
Хапунуздан диз ўстүне д'ирейим,
йарем, вер пошууну — йүзүм силейим.
Бу айрылыых д'имдэн олду, билейим.
Ағлеме, көзлерим, не чүн ағлерсин?
Эр күн ағлеменин күльмеси вардыр, эй, эй!

Буйурунуз, падыша баба!

341 **Калиф паша (дэди):** Эвалла, мисафири, эвалла! Дур аяга.342 **Кнагина (да дэди):** Мисафири, чаре олса, бана да бағышла бир нефес.343 **Ашых Фариб (о saat дээ дэ башлады):** Олсун, аналык, чаре вар. Бильд'ен ишимизи излемейе вахтый йох. Башлайжаяым. Гүзель хулах уруп иштигиниз. (*Дэди дэ башлады йырламайа*):

Бен бир öксүз оғлан, айрылдым йардан,
далымдан бир д'үлүм хырылды бögүн,

йанғыз серке т'ибик, дўштүм бен бögүн,
дуттуғу ишлериниз хапансын бögүн.

Дүн йеже, дүн йеже Алеп шейрине,
себа немазында Эрзерум Саза,
үле немазында Карсунен Саза,
ахшам немазында йенди ханеме.

Сырымы ачмадым бажум, анеме.
Алам бир саз чекем назлы йареме:
уйан да сағ йанына дайан-а —
Ашых Фариб Шахсенесин тойуна!

Малымдан, жанымдан д'ечтим дэ д'ельдим,
бойумжас дыбалери бычтым да д'ельдим,
түрлү-түрлү дағлар
 ачтым [= аштым] да д'ельдим,
олужа малымы ожайа вердим,
мевлам ханет верди – учтум да д'ельдим.

Буйур, аналых. (*Дэп битирамады – везир оғлу Шахфелегин ид'итагасы Ашых Фарибе бир дэнен шамар чекти лаф сөлейип*).

344 Ид'ит агасы: Йох! Сычтын да т'ельдин! Йит оғлу йит!

345 **Шахсене** (о saat чыхты дүгүн чине, элине леворвер, урду ёлдүрдү ид'ит агасыны да дэди): Алыныз бу меним ханны душманымы – т'ельмесин, чезильсиннер беним харшымдан!

346 **Ашых Фарыб** (эльерини кётэрлип дэди): Дур, Шахсенем, недир эттигин? Сучсуз адамы сен дүйнайдан жойдун. Ичтиклери шербет дöгүль, су дöгүль – т'ест'ин зейирли шарабын зорундан öкүмдар олду, эти бу иши. (*Алдылар ёлдүй орадан. Фарыб башлады йырламайа*):

Синеме бир чифт жоғабым вар, айыптыр,
Шахсенеси ах эльере лайыктыр,
синемин севдиги Ашых Фарыбитир,
ах эльере Шахсенеси лайыктыр.

347 **Калиф паша:** Сöле, балам, сöле, ичне не жоғабын вар, мейдана чыхар.

348 **Ашых Фарыб (башлады йырламайа):**

Не чүн беле, Шахсенем, серарып солмушсун,
баштан аяах сийалери д'иймишсин?

Чүнкүм Шахфелеге гёнүль вермишсин –
не чүн симарладын: "Йене д'ельсин", дэп?

349 **Шахсене:**

Ол сенин хара aberлерин т'етирдилер,
ғанжер алып дэртли синем д'естилер,
ёлдүй дэйен aber вердилер,
йар, сенин д'ельдигин ич биламадым,
д'елесин дэ гонже д'ёлүн сарасын.

350 **Ашых Фарыб (баш эгей Шахсенейе дэ Шахфелеге дэ):** Шахфелек, бизим себебимиздэн öтүрү, көрүй мүсүн, дүйнада не олду? Шахсененин ағызындан ағу зейирлер чыхай. Эписи бир Шахсене сана йар олмайажаҳ эт'ен (көрүйсүн эльбет, элиндэтий ёлмүй) беле олдухчес. Шахфелек эм жүмнениз дэ, худалар, везир оғлу Шахфелегин ид'ит агасы öкүмдар олмахнен дүйнайдан жойулду йинам т'етирмейип беним ўч айлык юлдан бир күндэ т'ельдигиме. Эм даа пек эйи таныйым, йене вардыр араныза йинам т'етирмейен. Бен юлварайым сизе –

вар мыдыр, ажеп, бу шейри чине йеди йыллых көздэн зай олан йинсан? Т'етириниз бырада – аллағын хуветинен, öкүмүлен көзлерини ачайым.

351 **Нергүз:** Ах, ағам, не гүзель сөлерсин! Бен гайырысыны биламам, йенди анамызын аглай-аглай йеди йылдан бери сенин чүн көзлери зай олду. Варайым т'етирейим анамызы бырада.

352 **Калиф паша:** Дур, Нергүз, сеэн йерине. Вар, Ахчахыз, т'етир тээз бырайа харт худамы.

353 **Ахчахыз (дэди):** Падыша баба, аман варайым т'етирейим худамы. (*Т'итти т'етирмейе, тээз дэ т'ельдилер*).

354 **Анасы (т'ельди, дэди):** Ахшамларыныз хайыр олсун, худалар. Не эйиликтир бу беле тээ чағырылмахлар? Тээ сөлениз, жаным ахбет нефес аз халды. Йохсам, худаларым, оғлум Фарыбим т'ельди ми? (*Ағлады анасы, жүмнеси дэ аглаштылар*).

355 **Кнағина:** Йа паалы худам, көзүн айдын! Йеди йыллых асретлимиз оғлумуз т'ельди, Ашых Фарыбимиз.

356 **Анасы:** Айдын да олунуз, татлы худаларым! Ама андадыр йа о беним йеди йыллых асретли оғлум Фарыбим? Т'ельсин йаныма, эти көзүндэн опейим.

357 **Ашых Фарыб:** Бен бырадайым, ана. Дур йерине, бен варайым йанына. Йа паалы анам, ахшамдан бери сенин лафетэн öзү оғлун Фарыбин эди. Бильдирмедим, ана, öзүмүй, йүргегине ағыр т'ельмесин, энд'ерим т'елип Шахсенеми, назлы йареми аламаған олсам, бильдирмейип тэ т'итэжек эдим йериме. Шинди мырадыма эндим. Аллағын öкүмүлен дэ, ана, көзлерини ачайым да, инансынлар беним тэз йолума. (*Чыхарды жöбүндэн топрагы, сильди көзүне – анадан доғма т'ибик ачылды көзлери. Не бүйүк сейир олду! Жүмнеси шашып халды беле бүйүк сейире, инам т'етирдилер Фарыбе дэ дэдилер: "Фарыбин ўстүне аллағын сыйы вар"*).

358 **Анасы:** Ах, гүзель оғлум! Бöгүн беним йеди йыллых зай көзлерими аллағын öкүмүлен ачтын! Аллах та сени мырадына эндирисин! Ах, оғлум, бана бир даа йарыхлы дүйнайы көрсөттин, бени мырадыма эндирдин. Сени дэ аллах эсирд'есин хатэдэн, беладан!

359–360 **Ашых Фарыб:** Ана, бен бöгүн йеди йыллых мырадыма эндим, Шахсенеми алдым элиме. Везир оғлу Шахфелеге дэ, хайл олса, эти хардашым вар – анд'ини север исе, ону веририим. Шахфелек, бен мырадыма эндим, Шахсенеми йене алдым. Энд'ерим: "Беним башлы тойум бозулмасын", дэсен, эти хардашым вар – ан-

д'ини истэрсин, северсин, верейим. Йүрегин севсе, зорна дöгүль. Özü гönlün ошлуғунен олсун эписи дэ.

361 **Шахфелек:** Ашых Фариб, йүрегим пек тэмиздир. Тойумуз болулмасын, Нергүз да беним олсун.

362 **Ашых Фариб:** Нергүз, д'ель бырайа, лафым вар сана. (*Нергүз т'ельди*).

363 **Нергүз:** Не сольерсин, гүзель паалы ағам, бана?

364 **Ашых Фариб:** Сени бен Шахфелеге вережегим – не дэрсин бу жоғабыма? Зорна дöгүль, хардашым. Севсен, варыныз бир биринизе.

365 **Нергүз:** Ах, гүзель ағам! Сенин сөзүндэн чыхан дининдэн дёнсүн! Насыл айтырысын, öле олсун.

366 **Ашых Фариб:** Ана, ишитийсин ми эвладларынын жоғапларыны? Нергүзү везир оғлу Шахфелеге вердим, бир бирлерине севип вардылар.

367 **Анасы:** Ах, оғлум, эвладым, Фарибим! Сенин тутханы ишлерини аслы тамам олур. Т'елиниз, огулларым, эвладларым, йаным – дувамы верейим. Топрах тутсаныз, эвладларым, алтын олсун! Нередэ варсаныз, öкүмүнүз д'ечсин! Сизе дэ, худаларым, алла бағышласын чифтэленизи!

368 **Кнағина:** Алла раз[ы] олсун лафына, харт худам! Жүмнемиз дэ мырадымыза эндик аллағын хуветинен. Фарибе аллағын дэвриши, кёк йүйүндэ учан хушлар, жемиси бизе хызмет эттилер.

369 **Ашых Фариб:** Дурунуз аз заман, ағалар, беклер, сизе беним бир иржам вар. Бен той тэрбийасыны күтэжегим. Ана, Ахчахыз, давран беним адьма, сойундур Шахсеней, т'ийиндир Нергүзү. Сора буйур абу бохчайы – т'ийиндир Шахсеней, түркүсүнү сөлейип-сөлейип.

370 **Ахчахыз (да дэди, йалварды):** Вай, татлы ағам, пек йалварайым сана – заамет бендэн олсун, түркү сендэн олсун.

371–372 **Ашых Фариб:** Öле дэ чаре вар, Ахчахыз. Сенин сөзүндэн дөнен дининдэн дёнсүн! (*Алды Ахчахыз урбалары, башлады т'ийиндирмейе. Фариб тэ йырлай дэй*):

Ол Тифлизин не ѿксектир хайасы!
Йўз бин алтын урбасын сайасы –
лайых олсун Шахсенеме д'иймейе, йўрмейе.

Ол Тифлизин не ѿксектир тэпелер!
ОНда йағмур йағса, бында сепелер.
Беш йўз алтын хулағында кўпелер –
лайых олсун Шахсенеме – тах-сене, йўр-сене!

О Тифлизин немет олур хошусу.
Беш бин алтын башынданти пошусу –
лайых олсун Шахсенеме – бағласын.

Шахсене, ан-эле, йол тўркүсүнү сен сөлейжек аллағын ах диванына варанжас.

373 **Шахсене (даиди, башлады йырламайа):**

Ал элине сазлары – алмам элиме.
Бу дўйна т'име этэр назлары?
Иа Фарибим, сенин хафиль сөзлерин,
йол олсун – т'итэйик сизин йерлере,
эшх олсун – т'итэйик сизин ветана.

374 **Ашых Фариб:**

Шу сизин йерлерин тит'ен чалысы –
көрүнмез кёзуме дўйна йарысы.
Ах, не мўшқўль шейдир шу диль йарасы –
йахшолду йарасы, халды сыйзыси.
Йол олсун – т'итэлик бизим йерлере,
эшх олсун – т'итэлик бизим ветана.

375 **Шахсене:**

Йене д'ельди йаз да д'емилер дизильди,
ах дэдикчез ах жижерим эзильди.
Синемдэт'и, бағырымдат'и
дэртлер эксильди.
Йахшолсун – т'итэйик сизин йерлере,
бал олсун – т'итэйик сизин ветана.

376 **Ашых Фариб:**

Бир базирд'ан д'ельди, бана бильдирди,
д'енчлигими ғурбет эле солдурду.
Шўкўр олсун йаратана – йене кўльдўрдў.
Эшх олсун – титэйик бизим йерлере,
бал олсун – т'итэйик бизим ветана!

Пердэ

1922/III/18 чис[ла]. Д.Николаевич
Халайджи.